

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Формування національної свідомості й
патріотизму старшокласників у процесі вивчення
тематики репресій проти українського
дисидентського руху (кінець 1950-х – 1960-ті рр.)»**

Студентки 2 курсу, групи СОІз-2м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія
та громадянська освіта)»

Кушнірюк Мирослави Василівни

Керівник:
доцент кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидат історичних наук
Паска Богдан Валерійович

Рецензент:
асистент кафедри історії України і
методики викладання історії,
кандидат історичних наук
Савчук Богдан Романович

м. Івано-Франківськ – 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Кушнірюк М. В. Формування національної свідомості й патріотизму старшокласників у процесі вивчення тематики репресій проти українського дисидентського руху (кінець 1950-х – 1960-ті рр.). Івано-Франківськ, 2025. 174 с.

Kushniriuk M. V. Formation of national consciousness and patriotism of high school students in the process of studying the topic of repressions against the Ukrainian dissident movement (late 1950s – 1960s). Ivano-Frankivsk, 2025. 174 p.

У дипломній роботі розглянуто роль українського дисидентського руху як важливого засобу формування національної свідомості та патріотизму старшокласників. На основі аналізу історіографії та джерельної бази окреслено ступінь наукової розробки проблеми та специфіку документальних матеріалів. Розкрито причини й передумови зародження дисидентського руху в Україні, простежено становлення перших організаційних форм опору, а також визначено основні способи протесту. Детально висвітлено політику радянської влади щодо придушення руху опору. Значну увагу приділено моральній стійкості дисидентів, їхній боротьбі у місцях ув'язнення. Теоретична частина роботи визначає засади національно-патріотичного виховання в курсі новітньої історії України, окреслюючи ціннісні, громадянські та освітні орієнтири. Практична частин містить методичні рекомендації щодо організації вивчення теми на уроках історії. Доведено, що використання матеріалів про дисидентський рух суттєво сприяє формуванню національної ідентичності, громадянської активності та патріотичних цінностей старшокласників.

Ключові слова: український дисидентський рух, шістдесятники, підпільні групи, самвидав, радянська система, репресії, історична освіта, національна свідомість, історична пам'ять, патріотичне виховання, інтерактивні методи.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1 Історіографія проблеми.....	9
1.2 Аналіз джерельної бази.....	14
РОЗДІЛ 2. ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х РР.....	21
2.1 Причини і передумови появи дисидентства в Україні.....	21
2.2 Організаційні форми руху та перші підпільні групи.....	29
2.3 Методи боротьби проти радянського тоталітаризму. Самвидав як форма протесту.....	39
РОЗДІЛ 3. СПРОБИ ПРИДУШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ.....	48
3.1 Судові репресії проти учасників підпільних груп. «Справа юристів» 1961 р.....	48
3.2 Перша хвиля масових арештів української інтелігенції 1965–1966 рр....	57
3.3 Продовження репресій в другій половині 1960-х рр. Справи В. Чорновола (1967 р.) та В. Мороза (1970 р.).....	66
3.4 Становище українських дисидентів у місцях позбавлення волі. Боротьба проти режиму в таборах.....	74
РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	83
РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ Й ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	96
ВИСНОВКИ.....	118

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	122
ДОДАТКИ.....	144

ВСТУП

Актуальність теми. Український дисидентський рух став серйозним викликом для радянської тоталітарної системи, оскільки поєднав у собі прагнення зберегти національну ідентичність із боротьбою за права та свободи людини. Комуністичне керівництво, яке звикло зберігати контроль над всіма аспектами життя суспільства, сприймало його як особисту загрозу. Тому вже у другій половині 1950-х – 1960-ті роки розпочало застосовувати каральні практики з новою силою. Арешти, закриті судові засідання і тривалі терміни в таборах стали відповіддю на вимогу дисидентів дотримуватися обіцянок і норм законодавства. Проте, незважаючи на всі репресії, український дисидентський рух продовжив існувати, формуючи основи для майбутнього відновлення української незалежності. Таким чином, досвід дисидентів став підґрунтям для формування сучасної української громадянської культури, заснованої на ідеалах свободи, відповідальності й патріотизму.

Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах російсько-української війни питання національної ідентичності та стійкості громадян є визначальним для збереження територіальної цілісності Української держави. Загроза свободі й демократичному розвитку робить важливим звернення до освіти як до середовища, в якому відбувається формування ціннісних орієнтирів. Сучасна школа покликана виконати важливу суспільну місію – сприяти відновленню історичної пам'яті та подоланню ідеологічних міфів. Все це свідчить, що досліджувана тема є не лише науково значущою, а й соціально важливою, відповідає потребам часу й вимогам українського суспільства.

Мета дипломної роботи полягає у об'єктивному й всебічному дослідженні можливостей формування національної свідомості й патріотизму учнів старших класів під час вивчення тематики репресій проти українського дисидентського руху в 1950–1960-х рр.

Реалізація поставленої мети потребує вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми і джерельну базу дослідження;
- визначити причини і передумови формування дисидентського руху в Україні, його організаційні форми і методи боротьби;
- дослідити репресивну політику радянського керівництва проти українських дисидентів та визначити її масштаби наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.;
- описати становище українських дисидентів у місцях позбавлення волі та їхню боротьбу проти режиму в таборах;
- розглянути теоретичні засади національно-патріотичного виховання старшокласників у шкільному курсі історії;
- визначити педагогічні особливості та методичні підходи формування національної свідомості й патріотизму учнів на прикладі використання матеріалів про репресивну політику проти українських дисидентів.

Об'єктом дослідження є процес формування національної свідомості й патріотизму старшокласників у системі сучасної шкільної історичної освіти.

Предметом дослідження є особливості реалізації виховного потенціалу теми репресій проти українського дисидентського руху кінця 1950-х – 1960-х років у процесі формування національної свідомості й патріотичних переконань старшокласників з урахуванням історіографічних, джерельних, змістових та організаційно-методичних компонентів навчального процесу.

Хронологічні рамки дипломної роботи охоплюють період кінця 1950-х – 1960-ті роки, що відповідає першому етапу формування і діяльності українського дисидентського руху. Відхід від заявлених рамок в окремих випадках пов'язаний із необхідністю забезпечити повний аналіз причин і передумов, які виникли після смерті Й. Сталіна і проголошення курсу на десталінізацію, а також потребою висвітлити деталі повторного арешту В. Мороза в 1970 р.

Територіальні межі дипломної роботи охоплюють територію Української РСР, а також частину Мордовської АРСР, де були розташовані виправно-трудова табори для політичних в'язнів. У дослідженні згадуються окремі країни Європи (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Німеччина, Англія), а також США і Канада, в яких поширювався тамвидав і відбувалися акції на підтримку ув'язнених українських дисидентів.

Методологічна основа дипломної роботи ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, а також комплексного і системного підходів. Всебічний розгляд теми забезпечують загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, логічний, описовий, індуктивний та дедуктивний методи) та спеціально-історичні (джерелознавчий, історико-генетичний, історико-системний та біографічний) методи дослідження. У роботі також використано наступні педагогічні підходи: компетентнісний, аксіологічний, особистісно-орієнтований та діяльнісний.

Наукова новизна дипломної роботи полягає в поєднанні історичного аналізу теми репресій проти українського дисидентського руху наприкінці 1950-х – в 1960-х рр. з педагогічним обґрунтуванням можливостей її використання у процесі формування національної свідомості й патріотизму старшокласників. Історичні праці, навчальні програми та підручники з історії проаналізовано як єдиний комплекс матеріалів, що здатен формувати світоглядні орієнтири учнів. У дослідженні запропоновано нові способи викладання теми з використанням інтерактивних методів, які враховують зміни в сучасній шкільній освіті.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що опрацьований і систематизований матеріал може слугувати базою для подальшого дослідження теми формування національної свідомості та патріотичних цінностей старшокласників під час вивчення тематики дисидентського руху в Україні. Зібрані дані можуть бути використані для організації шкільних уроків, тематичних історичних заходів, лекційних та семінарських занять, написання наукових робіт, навчальних програм,

методичних матеріалів, а також розробки спеціалізованих курсів з новітньої історії України. Дослідження сприяє усвідомленню важливості боротьби за національну ідентичність, свободу та права людини. Таким чином, його результати можуть сприяти збереженню і популяризації історичної пам'яті, а також організації національно-патріотичного виховання.

Апробація результатів дипломної роботи. Матеріали дипломної роботи пройшли апробацій шляхом участі у XV Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 150-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Чернівці, 17–18 жовтня 2025 р.). За результатами доповіді було опубліковано тези на тему «Основні методи боротьби українських дисидентів проти радянського режиму наприкінці 1950-х – у 1960-х рр.».

Структура дипломної роботи складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг становить 174 сторінки. Список використаних джерел нараховує 135 позицій.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Для формування національної свідомості й патріотизму старшокласників важливим є безпосереднє ознайомлення з історичними працями, які присвячені тематиці виникнення і розгортання дисидентського руху в Україні. Саме вони дозволяють комплексно дослідити одну й ту ж проблематику під різним кутом, ознайомитися не тільки із систематизованими даними, але й відповідними поясненнями та аргументацією вчених. Порівняння історичних праць дасть можливість школярам виявити і усунути суб'єктивні нашарування у формуванні авторської думки, а також сформувати усвідомлене ставлення до вивчення історії української державності.

Варто зазначити, що ґрунтовне дослідження дисидентського руху українськими істориками розпочалося тільки в 1990-их роках, коли, після проголошення незалежності України, стали зникати штучні обмеження на вивчення окремих тем минулого. Однією з перших стала праця Ю. Курносова «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)» [71] видана у 1994 р. Автор називає «інакомислення» новою «формою національно-визвольних змагань». Він вважає, що це явище є закономірним для українців, оскільки їм притаманні любов до демократії, свободи і вільнодумства. Впродовж багатовікової історії українська нація формувалася в боротьбі проти панування гнобителів – від царських до радянських. Ю. Курносов зауважує, що колонізатори у всі періоди спрямовували каральні акції проти невеликої когорти «мислячих людей», які були «совістю суспільства», брали на себе відповідальність за долю цілого народу, оскільки вважали це своїм громадянським обов'язком.

Ще одним історичним дослідженням, яке вирізняється широким фактологічним аналізом, є праця Г. Касьянова «Незгодні: українська

інтелігенція в русі опору 1960-80-х років» [65]. Автор у хронологічному порядку подає детальну інформацію про причини виникнення руху, форми спротиву української інтелігенції та репресивні методи з боку тоталітарного режиму. Важливим є використання великої кількості цитат з архівних документів та спогадів очевидців. Водночас історик у своєму дослідженні робить акцент саме на русі української інтелігенції національно-демократичного спрямування, применшуючи роль інших течій, зокрема діяльності підпільних організацій. Г. Касьянов вважає, що викриття останніх продемонструвало неспроможність ведення підпільного протистояння. З цією думкою не погоджується Б. Захаров і зауважує, що на місце одних груп приходили інші, а їхні учасники продовжували свою участь у дисидентському русі, поступово трансформуючи власні погляди під впливом суспільно-політичних змін. Крім підпільних організацій, історик вивчає сам феномен дисидентства, його напрями і течії. Праця Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [63] побудована з використанням аудіоінтерв'ю учасників руху.

Першим найбільш повним дослідженням теми становлення і розгортання українського дисидентського руху можна вважати монографію А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» [86]. Історик вважає, що проголошення незалежності України стало можливим завдяки тривалому національно-визвольному протистоянню, до якого він зараховує антитоталітарний, дисидентський і правозахисний рухи. Автор використовує велику кількість архівних документів, подає цитати із праць учасників та уривки з інтерв'ю. Дослідження якісно вирізняється детальною інформацією про діяльність підпільних груп, оскільки ця тема подається більшістю істориків досить побіжно. На думку А. Русначенка, саме ідея відкидання збройного протистояння і переходу до мирних засобів боротьби визначила суть нового періоду національно-визвольного руху. Українські дисиденти провели

«ревізію ідейних і програмових засад руху в напрямку ще більшої демократизації».

Всебічно досліджували український дисидентський рух історики О. Бажан та Ю. Данилюк, які у співавторстві видали дві монографії: «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)» [45] та «Український національний рух. Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-их – 1980-ті рр.)» [46]. У цих монографіях науковці висвітлюють причини зародження дисидентства, основні форми опору тоталітаризму та політичні репресії. Окремі розділи присвячені боротьбі національних меншин та релігійних конфесій за свої права. Більш узагальненими є книги В. Барана та В. Даниленка «Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)» [47] і «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)» [48]. Тема дисидентського руху подається як складова ширшого суспільно-політичного контексту. Важливим є використання значної кількості маловідомих документів з центральних архівів, які стосуються політичного, економічного та національно-культурного аспектів розвитку держави.

Цінними для всебічного вивчення українського дисидентського руху є статті Я. Секо [87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95]. Науковець досліджує тему шістдесятництва, культурницькі об'єднання, діяльність підпільних організацій, боротьбу політв'язнів у таборах, витоки і поширення самвидаву, масові хвилі арешту та акції протесту. Історик подає інформацію не лише про самі події, але й аналізує світогляд та ідейні переконання учасників руху.

Значна кількість праць присвячена дослідженню окремих аспектів, безпосередньо пов'язаних з історією українського дисидентського руху. Вже згаданий О. Бажан [38; 39; 40; 41; 42; 43; 44] є автором низки статей, які аналізують діяльність радянських карально-репресивних органів. Історик зосереджує свою увагу на 1950–1960-их роках, що допомагає краще ознайомитися з першопричинами загострення протистояння між інакодумцями та радянською владою, оскільки більшість наукових видань стосуються вже масових хвиль арештів другої половини 1960-1970-их років.

Інформацію про засоби тиску і дискредитацію дисидентського руху у своїй статті подає Т. Ковалевич [67]. Історик використовує змістовні цитати, які демонструють відсутність навіть елементарного дотримання правових норм в Радянському Союзі. Особливу увагу приділено опису різноманітності форм і прийомів компрометування учасників руху. На думку дослідника, у такий спосіб комуністична влада намагалася ствердити свою ідейну вищість. Тему виникнення каральної психіатрії і використання її в боротьбі з дисидентами аналізують Л. Крупник [68], К. Широкова [100] та О. Бажан [37].

Для кращого ознайомлення з постатями дисидентів важливим є перший том Міжнародного біографічного словника дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР [117; 118]. Це видання стало результатом десятирічної праці Харківської правозахисної групи. Крім біографічних даних, книга додатково вміщує глосарій. Існує також велика кількість статей, які розкривають діяльність окремих представників шістдесятництва і дисидентства. Їхніми авторами є Б. Певний [79], Л. Крупник [69], О. Зарецький [61], Н. Романова [84], В. Овсієнко [129; 130; 131; 132; 133]. Останній є безпосереднім учасником дисидентського руху і політв'язнем радянських таборів. Добре дослідженою є постать В. Мороза. Монографія «Валентин Мороз: прапор українського дисидентства» [77] і стаття «Протистояння дисидента Валентина Мороза із радянським режимом в умовах ув'язнення у мордовських таборах (1966–1967)» [78] авторства історика Б. Паски дозволяють ознайомитися із науковою та громадсько-політичною діяльністю дисидента, а також визначити чинники, які впливали на формування та радикалізацію його світогляду. Також у працях висвітлена тема взаємодії В. Мороза з іншими учасниками дисидентського руху, що дозволяє побачити як відмінності в їхніх поглядах щодо окремих питань, так і готовність завжди підтримувати один одного у протистоянні з режимом.

Варто зауважити, що все ще мало історичних досліджень, які розкривали б становище і боротьбу українських дисидентів у місцях позбавлення волі в 1960-их роках. Зазвичай ця тема згадується вченими лише побіжно, а основний

фокус зміщено на постаті заарештованих під час «генерального погрому» 1972 р. Однією з найкращих робіт є монографія американської історикині Е. Епплбом «Історія ГУЛАГу» [56], яка розкриває причини і наслідки розвитку репресивного апарату в СРСР. Дослідниця робить власні висновки на основі опрацювання великої кількості архівних матеріалів колишнього Радянського Союзу. Праця вміщує спогади очевидців і дані про внутрішню організацію табірної системи.

Дослідженню витоків національно-патріотичного виховання в школі присвячені статті Т. Ціпан [99], М. Рудницької [85] та В. Олійник [104]. Авторки зосереджують увагу на видатних постатях української педагогіки та їхніх поглядах. Тема виховання патріотичного громадянина є ключовою в статті О. Пометун «Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України» [83]. Дослідниця наголошує на важливості формування відповідальної особистості, яка здатна діяти на благо держави навіть в умовах постійних викликів сучасного світу. На думку О. Пометун, навчальний процес повинен сприяти національно-патріотичному вихованню, формувати в школярів критичне мислення і ряд найважливіших компетентностей, серед яких громадянська, історична, інформаційна. Також темі національної ідеї й виховання патріотизму старшокласників присвятили свої праці Б. Ступарик [96], Р. Петронговський [80], М. Качур [66], О. Сухомлинська [97] та Н. Михальченко [103]. Їхні роботи об'єднують загальний висновок: розуміння власної ідентичності, вивчення історії та формування почуття відповідальності за долю своєї держави – одні з найважливіших аспектів у процесі навчання. Проте, варто звернути увагу на відсутність досліджень, які б поєднали у собі порівняння того, як з часом змінювалося ставлення до викладання теми дисидентства в школі і як на його основі здійснюється національно-патріотичне виховання.

Отже, незважаючи на те, що окремі аспекти все ще потребують більшої деталізації і кращого дослідження, тема дисидентського руху залишається

популярною серед українських істориків. Історіографія демонструє декілька сталих напрямків: визначення причин і передумов виникнення руху, аналіз його організаційних форм і способів протистояння, дослідження механізмів діяльності радянських каральних структур та масштабів репресивної політики. Проаналізовані вище праці вирізняються різноманітністю підходів і використанням великої кількості першоджерел, що робить їх цінними для детальної реконструкції означеного періоду.

1.2 Аналіз джерельної бази

Наявність широкої джерельної бази значною мірою спрощує дослідження особливостей репресивної політики радянської влади проти українських дисидентів. Це дає змогу всебічно проаналізувати різноманітні аспекти теми та допомагає сформувати цілісне уявлення про досліджуваний період. Значний масив документів опублікований і представлений у різноманітних збірниках та хрестоматіях, які дають можливість дослідникам працювати із автентичними текстами. Це зокрема «Історія України. Хрестоматія» В. Литвина [13] та «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали» В. Даниленка [16]. В останній вміщено розсекречені рішення колегії КДБ, спеціальні повідомлення про наростання опору тоталітарному режиму, доповідні записки до ЦК КПУ, вилучені під час обшуків у дисидентів антикомуністичні твори та листівки, зафіксовані окремі виступи інакодумців (Додаток В).

У 1968 та 1970 роках закордоном вийшли два перші збірники з матеріалами судових засідань над членами УРСР та заарештованими в 1965–1967 рр. шістдесятниками. Перший із них, «Українські юристи під судом КГБ» [18], ознайомив громадськість з «сімома активними громадськими діячами», які були таємно затримані і на закритих судових засіданнях отримали надзвичайно суворі вироки. Другий збірник, «Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютки, М. Озерного та

ін.» [17], лише додатково підтвердив факти масового переслідування українських патріотів.

До основних джерел дослідження також належать видання, які вміщують матеріали пов'язані з конкретними діячами українського дисидентського руху. Так, наприклад, другий том [20] десяти томного видання присвяченого В. Чорноволу подає дві найвідоміші праці дисидента – «Правосуддя чи рецидиви терору?» і «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)», а також документи, які стосуються першого ув'язнення. Третій том [21] вміщує шість перших томів Українського вісника. Четвертий том [22], який розділений на дві книги, дає можливість ознайомитися з епістолярною спадщиною В. Чорновола. До переліку схожих видань можна віднести «Есеї, листи й документи» В. Мороза [14] та «Листи з-за ґрат» М. Гориня [11].

Цінним джерелом інформації є спогади українських дисидентів, які відображають не лише фактичні обставини їхньої діяльності, але й морально-психологічний стан в умовах тиску і боротьби. Вони дають можливість дослідити формування та радикалізацію світогляду. Це добре видно у книгах Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертників» [30] та Р. Мороз «Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня» [31]. У першій автор, описуючи своє життя і перший арешт, все більше впевнюється у необхідності протистояти злочинному режиму. Як юрист, Л. Лук'яненко проявляє цілковиту нетерпимість до недотримання та перекручування норм закону. Дисидент навіть у найважчі моменти не готовий відмовитися від ідеї здобуття свободи і незалежності для власної держави. Друга ж праця цікава тим, що дає змогу побачити українського дисидента очима його дружини, а також усвідомити всі ті проблеми, з якими зустрічалися рідні заарештованого. Р. Мороз відзначає стійкість свого чоловіка, його готовність протистояти злочинному режиму, а тому сама не здається і робить все можливе для його підтримки і звільнення.

Спогади також дозволяють побачити радянську каральну систему зсередини. Книга Л. Лук'яненка «З часів неволі: Сосновка-7» [28] розповідає

про табірне життя, спроби адміністрації зламати політв'язнів та боротьбу дисидентів з режимом. У праці вміщено розповіді про ув'язнених членів ОУН та УПА, які вже відбували багаторічні терміни, але так і не зреклися своїх переконань і любові до Батьківщини. Саме вони надихали заарештованих у 1960-их роках дисидентів продовжувати спротив. Важливою для розкриття теми репресій є ще одна книга спогадів Л. Лук'яненка – «Не дам загинуть Україні!» [29] У ній додатково вміщені всі документи та судові матеріали, які стосуються справи та ув'язнення дисидента.

Важливі свідчення про діяльність підпільних груп та особливості судових процесів над їхніми учасниками можна знайти у книгах спогадів Я. Ткачука «Буревії. Книга пам'яті» [34] та Б. Христинича «На шляхах до волі. Підпільна організація «Об'єднання» (1956–1959)» [36], а також статті В. Леонюка «На прох стає Об'єднання» [27]. Учасники організацій розповідають про свій особистий шлях, формування світогляду і готовності до протистояння. Спогади мають емоційне забарвлення, тому що вміщують розповіді як про вірних соратників, які навіть під тиском залякувань не зрадили своєї ідеї, так і про тих, хто погодився співпрацювати з КДБ.

Для інтеграції досліджуваної теми в освітній процес необхідно ознайомитися з нормативно-правовою базою, яка стосується реалізації національно-патріотичного виховання. Це насамперед Закон України «Про освіту» [6], який окреслює основні принципи освітнього процесу і визначає, що він має ґрунтуватися на цінностях демократії, свободи та відповідальності. Закон України «Про повну загальну середню освіту» [7] підкреслює компетентнісний характер навчання, зокрема розвиток історичної та громадянської компетентностей. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» [4] встановлює державні підходи до збереження історичної пам'яті, подолання наслідків минулого та забезпечення доступу до правдивої інформації. Національна доктрина розвитку освіти України [5] наголошує на формуванні в учнів громадянської свідомості, правової культури та патріотизму. Концепція національно-

патріотичного виховання дітей та молоді [9; 10] визначає конкретні цілі та методи формування національної самосвідомості, її положення підкреслюють важливість використання історичних прикладів для виховання відповідального громадянина. Всі вищевказані нормативні документи дають можливість обґрунтувати педагогічну значущість вивчення теми репресій проти українського дисидентського руху.

Ще одну важливу групу джерел складають навчальні програми з історії. Саме вони визначають зміст історичної освіти, логіку подання матеріалу, рівень уваги до окремих історичних аспектів. Навчальна програма «Історія: Україна і світ» для 10–11 класів [2] розроблена в 2022 р. як інтегрований курс. Особливу увагу в ній приділено темам державотворення, механізмам взаємодії між людиною і державою, умовам функціонування людини в суспільстві. Матеріали з історії України вписано в європейський та світовий історичний контексти, підкреслюючи їх особливий внесок. Тема вивчення дисидентського руху подана в третьому розділі «Україна в період «відлиги»». У змісті навчально-пізнавальної діяльності виділено модулі «Десталінізація в Українській РСР» та «Опозиційний рух: «шістдесятники» і дисиденти». Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія» 6–11 класи [3] також затверджена в 2022 р. У ній основну увагу звернуто на історію України ХХ ст. СРСР розглядається як держава імперського типу з елементами тоталітаризму. Особливий акцент зроблено на висвітленні процесу становлення та консолідації української політичної нації впродовж ХХ ст. Тема дисидентського руху вміщена в другому («Україна в умовах десталінізації») і третьому («Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік») розділах. Тут зміст навчально-пізнавальної діяльності зосереджується саме на внутрішніх процесах в СРСР загалом та в УРСР зокрема. Окремо виділено модуль про посилення репресій проти українських дисидентів.

Ще однією складовою джерельної бази є шкільні підручники з історії України. Їхній аналіз дозволяє простежити як безпосередньо реалізуються

програмові вимоги у навчальному процесі. У підручнику В. Власова і С. Кульчицького «Історія України» [107] 2019 р. тема дисидентського руху виділена у два окремі параграфи і вміщена в розділах «Україна в умовах десталінізації 1956–1964)» та «Україна в період системної кризи радянського ладу (1965–1984)». Крім теоретичної частини, де особливий акцент зроблено на аналізі причин виникнення опозиційного руху, хвилях арештів, знакових постатях та їхніх працях, запропоновано також практичне заняття для кращого вивчення феномену шістдесятництва і окремих діячів дисидентського руху. Відмінність підручника «Історія: Україна і світ» 2019 р. авторства М. Мудрого і О. Аркуші [111] в тому, що він розглядає дисидентський рух на тлі міжнародного правозахисного руху. Важливим є подання в ньому окремих коментарів сучасників досліджуваних подій та істориків. Видані у 2024 р. підручники «Історія України (рівень стандарту)» А. Галімова, О. Гісема та О. Мартинюка [108], та «Історія України (профільний рівень)» О. Гісема, О. Мартинюка, О. Сирцової та А. Галімова [109] також вміщують окремі параграфи, присвячені феномену шістдесятництва і дисидентському рухові. Вони вирізняються особливістю подання матеріалу, оскільки традиційний опис подій поєднується із посиланнями на навчальні фільми і більшою кількістю практичних завдань.

Поряд зі шкільними підручниками вагому групу джерел становлять навчально-методичні матеріали з історії, які забезпечують вчителів готовими методичними підходами, сучасними педагогічними технологіями та рекомендаціями щодо опрацювання історичних тем. Сюди варто віднести напрацювання О. Пометун [112; 113], Г. Фреймана [113], Н. Гупана [112], В. Молоткіної [74], В. Курилів [110], Г. Яковенко [115], О. Желіби [57]. У них подано рекомендації щодо роботи з першоджерелами, картами і таблицями. Розроблено пропозиції застосування інтерактивних методів навчання. Важливим джерелом для вивчення теми педагогіки і національного виховання є навчальний посібник О. Вишневського «Теоретичні основи сучасної української педагогіки» [106]. Автор вбачає дидактичну мету власного твору

у «сприянні формуванню нового мислення, яке б відповідало новим вимогам часу». О. Вишневський робить акцент на теорії розвитку, приділяючи більше уваги «сутності та цінностям розвитку» і певною мірою протиставляючи його поняттю виховання. Теоретичні й методичні засади формування національної свідомості та громадянської відповідальності розглянуто в колективній монографії «Утвердження української національної та громадянської ідентичності» [98]. У ній подано визначення ідентичності, розкрито її основні напрями формування, представлено форми і методи виховання. Значна кількість досліджень українських науковців присвячена темі патріотизму. Серед них можна виділити працю І. Беха та К. Чорної «Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Програмно-виховний контекст)» [105], у якій подані варіанти української національної ідеї, її сутність та мотиваційні засади, основні підходи та принципи до виховання громадянина-патріота. Додатково І. Бех [51] пропонує авторську концепцію особистісно-орієнтованого виховання.

Отже, дослідження розглянутої теми ґрунтується на різноманітній джерельній базі, до якої входять не тільки документальні матеріали про дисидентський рух, спогади учасників, опубліковані листи, заяви та звернення, але й нормативно-правові акти щодо сучасної української освіти, навчальні програми, методичні посібники та підручники з історії. Все це забезпечує комплексний підхід до аналізу історичних подій та їхньої подальшої інтеграції в педагогічні практики. Систематичне опрацювання джерел дозволяє зробити висновок про значний потенціал вивчення тематики репресій проти українських дисидентів під час формування національної свідомості й патріотизму.

Таким чином, специфіка теми дослідження полягає в тому, що вона поєднує дві площини – історичну, яка зосереджена на аналізі дисидентського руху й особливостях радянської репресивної політики, а також педагогічну, яка сфокусована на методах формування національної свідомості та патріотизму під час навчання. Відповідно історіографія забезпечує

теоретичний фундамент, а джерельна база відкриває можливості для всебічного і глибокого аналізу. Така широка й змістовна база закладає основу для розробки ефективних методичних підходів у процесі викладання тематики репресій проти українських дисидентів у школі.

РОЗДІЛ 2. ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-Х РР.

2.1 Причини і передумови появи дисидентства в Україні

Фізична смерть Й. Сталіна у 1953 р. ще не означала цілковитої смерті тоталітаризму. Вся концентрація влади й надалі перебувала в руках лідерів однієї правлячої партії, яка й задавала тон будь-яким «змінам», де все завжди відбувалося згори й під пильним наглядом спецслужб. Однак нове керівництво держави вже усвідомлювало безперспективність продовження масового терору. Перші кроки у процесі десталінізації були здійснені навесні 1953 р. 27 березня Президія ВР СРСР видала наказ про амністію засуджених терміном до 5 років, а також тих, хто був покараний за посадові, господарські та навіть деякі воєнні злочини. Хоча цей наказ був новим кроком вперед, але він не стосувався засуджених за «контрреволюційну діяльність», які отримували значно вищі терміни [82, с. 776]. Фактично більшість звільнених становили ті, кого раніше засудили за загальні кримінальні правопорушення. Це призвело до того, що вже до кінця 1953 р. кількість злочинів зросла на 16,4% [54, с. 38–39].

На офіційному рівні пролунало запевнення, що ключовою основою укріплення та розвитку радянської держави є дотримання законів і захист прав громадян [48, с. 69]. 4 квітня було видано постанову «Про заборону застосування до заарештованих будь-яких заходів примусу та фізичного впливу». Цей наказ вимагав суворого дотримання всіх норм кримінально-процесуального кодексу [54, с. 40]. У вересні Верховний Суд отримав дозвіл переглядати рішення трійок НКВС та колишніх колегій ОДПУ. Також восени 1953 р. було ліквідовано військові трибунали та Особливу нараду МВС. Проте вже в березні 1954 р. виник Комітет державної безпеки, діяльність якого з часом продемонструвала, що жодні нововведення не здатні змінити жорстокість старої системи. Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов дав

вказівку підтримувати постійний зв'язок з партійними органами, доповідати їм про все і радитися з ними, що знайшло своє відображення в постанові керівника КДБ І. Сєрова «Про завдання органів держбезпеки» [48, с. 67–68]. Більшість законодавчих актів, виданих у 1950-их роках, мали на меті не стільки позбавити апарат держбезпеки необмежених можливостей, скільки посилити партійний контроль над каральними органами.

Реорганізація спецслужб зовсім не змінила суть радянської системи. Масштаби репресій та політичного терору хоч і скоротися, але, як і в часи Й. Сталіна, органи держбезпеки продовжували зберігати каральні функції. У період правління М. Хрущова чекістський апарат зріс утричі порівняно з довоєнним рівнем. Виправданням цьому залишався активний пошук «ворогів народу», «антирадянських елементів», «імперіалістичних агентів», «членів антирадянських організацій». За даними Народного комісаріату юстиції СРСР у 1953 р. налічувалося 4267 кримінальних справ пов'язаних з контрреволюційною діяльністю, у 1954 р. – 732, у 1955 р. – 395, у 1956 р. – 307. Продовжилися репресії і проти учасників УПА та ОУН. На 14 судових засіданнях у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Рівненській областях до розстрілу було засуджено 24 людини [82, с. 778].

XX з'їзд КПРС не тільки не став виключенням, а й підтвердив те, що радянське керівництво насправді не готове послабити контроль і перейти до виконання ним же проголошених реформ. Закрите засідання відбувалося 24–25 лютого 1956 р. Протягом чотирьох годин М. Хрущов виступав із таємною доповіддю, яка зосереджувалася на критиці постаті Й. Сталіна та розвінчанні культу його особи (Додаток А). Всі ці нові заходи здійснювалися в інтересах самозбереження системи. Планувалося демонтувати тільки центральний символ тоталітарної системи, не змінюючи базових структур [65, с. 12–13].

Самі витoki культу особистості вбачалися у конкретних історичних умовах, у яких проходило становлення соціалізму, у жорсткій класовій боротьбі, у ворожому капіталістичному оточенні, та навіть в особистих негативних якостях самого Й. Сталіна. Однак і тут його діям знаходилося

виправдання. У Постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. зазначалося, що товариш Сталін разом з іншими активними діячами партії невпинно боровся за впровадження в життя настанов В. Леніна. Наголошувалося, що він був видатний організатор, відданий теоретик марксизму-ленінізму та вміло очолив боротьбу проти капіталістів, буржуазних націоналістів, троцькістів та інших ворожих справжньому комунізму елементів. Саме в успішному протистоянні й полягали велика популярність та безмірний авторитет Й. Сталіна, які з часом «запаморочили йому голову» і перетворилися на культ особи. Зазначалося, що успіхи СРСР та Комуністичної партії почали неправильно ототожнювати тільки з однією постаттю [13, с. 825].

Показовим є твердження про те, що Й. Сталін у 1937 р. висунув на перший план формулу «хто – кого?», яка була правильною в період класової боротьби і становлення соціалізму, але втратила свою актуальність в момент, коли експлуататорські класи вже були ліквідовані і соціалізм переміг. Водночас органи державної безпеки і їхнє свавілля у Постанові не критикувалися. Зазначалося, що вони користувалися величезною довірою серед народу завдяки своїм заслугам у справі захисту здобутків революції і тривалий час виправдовували цю довіру аж до моменту, коли Й. Сталін цілковито перебрав контроль над ними. Критиці піддалися також наближені до Генерального секретаря особи, особливо Л. Берія. Таким чином, у результаті діяльності «підступних ворогів» та вірної особисто Й. Сталіну «злочинної банди» невинно постраждали «багато чесних комуністичних діячів та безпартійних радянських людей» [13, с. 825–826].

Засудивши сталінські репресії 1930-х – початку 1950-х рр., комуністичне керівництво так і не розкрило їхню справжню природу та всіх деталей [46, с. 15]. Акцент був зроблений на партійних чистках і, по суті, саме комуністична партія виступала головною жертвою терору. Жодного слова не було сказано про Голодомор і репресії в західних областях УРСР, а масові виселення народів хоч і згадувалися, але не пропонувалося кроків щодо їх повернення [41, с. 473]. До того ж ще 15 березня 1954 р. було надіслано Лист

секретареві ЦК КПУ О. Кириченку від Кримського обкому партії з проханням «заборонити проживання у Кримській області всім особам, виселеним у 1944 р. і зараз звільненим зі спецпоселень» [13, с. 822–823]. Те саме стосувалося депортованих українських родин. 25 вересня 1956 р. секретар ЦК КПУ М. Підгорний звернувся до ЦК КПРС з Листом про небажаність повернення колишніх учасників ОУН і УПА звільнених з ув'язнення, а також членів їх сімей у західні області України на постійне місце проживання. У ньому, зокрема, сказано, що після рішення комісій і судових органів про амністію «в західні області повернулося близько 40 тисяч колишніх бандитів, учасників ОУН та уніатських священників», «прибув ряд колишніх ватажків оунівського та церковно-сектантського підпілля». М. Підгорний констатує, що таке повернення є небажаним, адже в пам'яті населення «криваві злочини збройних банд та організованого підпілля ОУН» ще досить свіжі. У Листі також зауважується, що, хоч організовані формування вже ліквідовані, «націоналістичні елементи, що залишилися...продовжують ворожу роботу, намагаючись знову створити нові націоналістичні групи і нерідко вдаються до терору»; ті, хто повернулися, «не долучаються до праці, ведуть антирадянську пропаганду, відновлюють між собою зв'язки і тероризують радянських громадян, особливо активістів, які раніше боролися з ними». Повернення колишніх депортованих розглядалося як небажане явище ще й тому, що «в будинках, які належали їм, вже розміщувалися переселенці з Польщі, колгоспники та культурно-освітні установи». Незмінними залишалися і функції ЦК КПУ та обкомів партії, які вживали заходів щодо покращення роботи радянських організацій, посилення ідеологічної роботи серед населення та підвищення політичної пильності за звільненими [13, с. 826–828]. Звернення М. Підгорного здобуло бажаний ефект, оскільки 9 листопада 1956 р. Президія ВР УРСР видала Указ, який забороняв звільненим учасникам і керівникам підпілля ОУН повертатися на проживання в західні області, а самовільне повернення каралося трирічним засланням [65, с. 34].

У складі комісій, які відповідали за перегляд кримінальних справ, залишалися ті прокурори, хто раніше був причетний до винесення вироків та масових репресій. Станом на 1 січня 1955 р. 72,8% слідчих прокуратури мали більше 10 років практичного стажу. Якщо комісія вирішувала, що особу було засуджено правильно, то вона виносила постанову про відмову від перегляду скарги. Такий підхід призводив до того, що міру покарання просто зменшували. Також заборонялося ознайомлювати ув'язнених із матеріалами комісій та повідомляти їм про розгляд їхніх справ [73, с. 10–11]. Варто також зазначити, що засуджені звільнялися з місць позбавлення волі без зняття судимості і часто тільки після повністю відбутих термінів ув'язнення. Тобто сам процес не можна оцінювати як цілковиту реабілітацію. Відновленими в правах були менше 1% репресованих, а 53% взагалі отримали відмову від перегляду справ [73, с. 13]. Таким чином, комуністичне керівництво і надалі залишалося головним суддею, який вирішував хто має право на реабілітацію та повернення.

Парадоксальність ситуації полягала в тому, що, за задумом керівництва, процес десталінізації мав відбуватися планомірно і за чіткими канонами. Події на місцях й надалі мали залишатися лише відлунням ситуації у Москві. Прикладом цьому є те, що керівництво обкому КПУ неодноразово зверталося до О. Кириченка з тривогою повідомляючи, що «деякі комуністи на нарадах і зборах під прикриттям критики культу особи намагаються дискредитувати курс партії у минулі роки, а також виступають з непартійними та демагогічними заявами» [46, с. 18]. Те саме стосувалося випадків руйнування або знищення портретів і пам'ятників Й. Сталіну, яке каральні органи трактували не як вандалізм, а як «антирадянську діяльність» [86, с. 26].

Не були вирішені питання національної політики. У СРСР продовжив панувати великоросійський шовінізм. Про це, зокрема, свідчить спогад відомого українського дисидента Л. Лук'яненка, який під час навчання в Москві сім разів почув від своїх колег звернення «хохол». Він зазначає, що кожного разу це було сказано в доброму гуморі і доброзичливому тоні.

Л. Лук'яненко зауважує, що коли у відповідь він вживав слово «кацап», «добрий колега зупинявся...і кидав: «Так ти націоналіст!»». На зауваження, що слово «хохол» таке ж образливе завжди звучала думка, що «так же прийнято» і що національної гідності в українців немає [30, с. 18]. Сам М. Хрущов активно відстоював тезу про провідну роль «старшого брата» (росіян) в історії СРСР загалом та «трьох братніх народів» (росіяни, українці, білоруси) зокрема. Процес асиміляції народів подавали як добровільне прагнення приєднатися до «великої культури». Особливу увагу приділяли освіті, яка повинна була забезпечити правильне ідеологічне виховання. У квітні 1959 р. ВР УРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», який дозволяв вибирати мову навчання і робив українську необов'язковою для вивчення. Радянську мовну політику загалом найкраще характеризує фраза М. Хрущова: «Чим швидше ми почнемо говорити російською, тим швидше зможемо побудувати комунізм» [101, с. 366].

Не відмовилося радянське керівництво й від тиску на релігійні громади. Саме в період М. Хрущова антирелігійна кампанія набула нового розмаху. Статистичні дані свідчать, що зі 1470 недіючих в УРСР церковних будівель 127 було закрито до 1941 р., 455 в період з 1941 до 1959 рр. і 888 за 1960–1961 рр. [81]. Релігійні діячі заявляли, що наприкінці 1958 р. розгорнувся новий наступ на церкву, який за своїми масштабами рівнозначний довоєнному періоду. У подальші роки все це трансформувалося у численні судові справи проти віруючих [47, с. 213–217].

На міжнародній арені керівництво СРСР також не вирізнялося ліберальністю і демократичністю. Колосальні ресурси витрачалися на збільшення ракетно-ядерного потенціалу, а гонка озброєнь між США та СРСР набула шаленого темпу. У травні 1955 р. було створено Організацію Варшавського Договору, яка закріпила присутність радянських військ у країнах Східної Європи і дозволила силою придушувати виступи проти авторитаризму. Якщо під час польських антирадянських виступів у червні

1956 р. керівництво СРСР не наважилося використати власні війська і пішло на поступки новому комуністичному лідерові В. Гомулці, то події в Угорщині восени того ж року розвивалися набагато трагічніше [70, с. 102]. За своїм характером угорське повстання було національно-визвольним. Населення вимагало виведення з країни радянських збройних сил і встановлення демократії, а угорське керівництво заявило про намір вийти з ОВД. Тоді в Москві висловилися за необхідність збройного втручання для «наведення порядку» і допомоги своїм комуністичним колегам. 4 листопада розпочалося вторгнення і радянські танки окупували Будапешт. У результаті протистояння з угорського боку загинуло більше 2 тис. повстанців, а понад 19 тис. були поранені. Радянські війська втратили 669 солдат вбитими. У СРСР події в Угорщині назвали «придушенням угорського контрреволюційного заколоту». Таким чином, партійно-державне керівництво вчергове підтвердило своє прагнення зберегти роль «світового жандарма» [55, с. 504–505].

Вторгнення в Угорщину викликало різкий осуд світової спільноти і комуністичне керівництво почало поширювати дезінформацію про ці події серед радянських республік з метою запобігання внутрішніх суперечностей. Однак силове придушення протестів у сусідній країні стало для більшості громадян відправною точкою у критиці радянського режиму. Л. Лук'яненко зазначив, що криваве придушення угорської революції 1956 р. виразно продемонструвало світові всю суть Радянського Союзу і показало Москву не головним центром комуністичного руху, а продовжувачем імперської ідеї та військово-поліцейської політики. Він також зауважив, що саме окупація Угорщини стала поштовхом для розколу і подальшого поглиблення кризи у міжнародному комуністичному русі [30, с. 82]. Не боялися висловлювати свою думку й ті, хто тільки-но вийшов із радянських таборів. Так поет І. Хоменко, якому в березні 1956 р. погасили судимість, вже у листопаді публічно заявив про свою боротьбу за самостійну Україну і готовність «вибити всіх комуністів і чекістів» з її території [55, с. 508–509]. Активну позицію зайняло й українське студентство. Наприкінці 1956 – на початку 1957 рр. відбувалися заворушення

за участю київських та харківських студентів, які трактували події в Угорщині як знак згортання десталінізації і повернення до старих методів. Комуністичне керівництво справді почало повертатися до вже відомих методів залякування. Почалися обшуки серед активістів, а студентів позбавляли права на навчання. З часом негативна оцінка угорської ситуації перетворилася на привід до відкриття слідчих та судових справ [93, с. 202–203].

Все це стало однією з причин посилення цензури. Весною 1957 р. було видано дві постанови – «Про роботу Головліту СРСР» і «Про роботу Головліту УРСР». Органи цензури були зобов'язані посилити нагляд за збереженням державних і військових таємниць. Друкована продукція ретельно перевірялася на достатність ідейного спрямування та політичного звучання. Якщо твори викликали сумніви, то вони поверталися у видавництва для «додаткової політичної редакції» [13, с. 833]. З 1958 р. наукові та освітні заклади були зобов'язані розпочати масову кампанію з викриття ворожої ролі українських урядів 1917–1921 рр., проти українських буржуазних націоналістів і впливу зарубіжної пропаганди [40, с. 21].

Однак у суспільстві вже розпочалися якісні психологічні зрушення. Все більше людей усвідомлювали важливість свободи і вільного вираження думок. Молоде покоління розпочало пошук нових цінностей та орієнтирів [38, с. 149]. Найкраще це ілюструє цитата українського шістдесятника І. Світличного, який вважав, що причини зародження дисидентського руху слід шукати у тогочасній дійсності: «Коли слово почало розходитися з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяних благ...коли почали проявлятися пережитки раніше вже засудженої партією політики. Це підривало у людей віру в перетворення, які проходили в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповіді на наболілі питання суспільного життя» [45, с. 18].

Таким чином, смерть Й. Сталіна і проголошення М. Хрущовим курсу на лібералізацію породили серед різноманітних верств сподівання на якісні зміни суспільного життя. Однак прагнення керівництва реформувати тоталітарну

систему спонукало його відмовитися тільки від масових політичних репресій, проте аж ніяк не остаточно припинити їх. Це поклало початок розгортанню у СРСР суперечливих та складних спроб трансформації тоталітарних структур без явних результатів. Суперечливість і половинчастість реформ, а також небажання радянського керівництва відмовитися від продовження насильницької політики щодо всіх незгодних з режимом, підняли до боротьби національно свідому українську опозицію, яка почала відкрито заявляти про необхідність дотримання прав і свобод для власного народу.

2.2 Організаційні форми руху та перші підпільні групи

Український національний рух вирізняється своєю безперервністю і зв'язком між поколіннями. Всі спроби тоталітаризму знищити його прояви призводили до протилежного результату: боротьба продовжувалася, змінюючи форму, пристосовуючись до реалій і викликів. Зміни, які відбувалися в другій половині 1950-их років збіглися в часі зі становленням нової генерації української інтелігенції. Нове покоління готувалося до власного протистояння з цілком відмінним світобаченням, переоцінюючи методи діяльності своїх попередників.

Варто окремо зупинитися на поясненні термінів «шістдесятник» і «дисидент», оскільки часто ними позначається одна й та ж особистість. Таким, наприклад, був В. Мороз, який характеризував шістдесятників як «молоде покоління» інтелігенції, «яке могло думати вже про щось інше, а не лише про елементарні умови існування». Він зазначав, що то були «люди на найвищих щаблях, які могли далеко піти», але вони були «найкращими людьми в розумінні моральному» і усвідомлювали, що «проповідувати те, у що сам не віриш...дивитися, як твій народ зросійшують, – це багно», а тому варто «вирватися з того багна» [48, с. 123]. М. Вінграновський говорив: «Наше життя мало подвійну сутність: першу – офіційну, а другу – справжню. Коли цю подвійність усвідомили, стався бунт: піднялася справжня сутність і відкинула

фальшиву». З цього бунту розпочалося «шістдесятництво», а з його творчості – культурно-національне пробудження [47, с. 186]. Характерною особливістю шістдесятників став гуманізм – повністю мирна боротьба проти репресивної політики держави.

Серед інтелігенції посилилася тенденція до активізації національно-культурного розвитку. Її творчість збагатилася ширшою тематикою, більшою різноманітністю стилів, глибшим національним змістом [94, с. 232]. Проте їй знову довелося повернутися до тем, які були актуальними ще в минулому столітті: захист рідної мови, відновлення історії та етнографії власного народу, популяризація здобутків національної культури. Інтелігенція почала об'єднуватися у групи за інтересами. Спершу це відбувалося стихійно: на творчих вечорах та зібраннях. Однак вже наприкінці 1950-их років визріла ідея створення неофіційних об'єднань, які мали стати альтернативою офіційним творчим спілкам. Так, у Києві виник Клуб творчої молоді (КТМ) «Сучасник», який формально перебував під егідою міського комсомолу, оскільки керівництво вирішило не вдаватися до радикальних дій, а наказало «очолити» ініціативу [65, с. 18–19]. Перші групи почали збиратися для виконання колядок і щедрівок в кінці грудня 1959 р. – на початку січня 1960 р. За спогадами президента КТМ Л. Танюка, спершу там були студенти театального інституту і консерваторії, потім долучилися учасники акторських і режисерських курсів, художники та літератори [86, с. 142]. Театральна секція згодом почала виконувати роль «Другого українського театру», а при музичній виник перший київський джазовий ансамбль. Діяльність КТМ все більше виходила за межі дозволеного режимом. На сцені демонстрували вистави все ще заборонених М. Куліша і Б. Брехта. Експозиції художників іноді були настільки сміливими, що працівники міськкому знімали їх і знищували. Так, наприклад, були спалені картини С. Отроценка, на яких він зобразив карпатські церкви [124]. О. Апанович та М. Брайчевський знайомили слухачів з історією України, зовсім відмінною від офіційно затвердженої [92; 130]. Особливою популярністю користувалися поетичні вечори, на яких виступали

І. Драч, Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський, Б. Мамайсура. Ще однією формою роботи стало дослідження творчості репресованих у 1930-ті роки. Незважаючи на це, спершу діяльність КТМ залишалася суто культурницькою і влада не чинила значних перешкод. Все змінилося в 1962 р., коли художники А. Горська, В. Зарецький, Л. Семикіна, Г. Зубченко запропонували звернути ширшу увагу на національну культуру, на національні проблеми. Ініціативу підтримали публіцисти й літератори: І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Симоненко. Так КТМ «Сучасник» поступово перетворився на національно-культурний осередок, діяльність якого набула соціального та громадського звучання [65, с. 19–20].

Члени київського КТМ підтримували зв'язки зі своїми львівськими колегами, які у 1962 р. заснували власний творчий клуб «Пролісок». Його очолив літературознавець М. Косів. До складу «Проліска» увійшли М. Горинь (психолог), Б. Горинь (мистецтвознавець), І. Гель (студент-історик), М. Осадчий (викладач, філолог), І. Калинець з дружиною Іриною Стасів-Калинець (обидва поети), Г. Чубай (поет), С. Шабатура (художниця), М. Зваричевська (філолог) та інші. Учасники клубу відрізнялися більшою нетерпимістю до радянської влади, ніж київські шістдесятники. Зокрема І. Гель згадував, що спершу був прихильником не так боротьби словом, як зброєю. Проте саме культурна інтеграція дозволила киянам переконати львів'ян у необхідності боротьби словом у тодішніх реаліях. Останні ж ознайолювали своїх колег з діяльністю ОУН і УПА та тими жахами, які чинила радянська влада, окупувавши їхні землі [24, с. 218].

Варто зауважити, що не тільки творча інтелігенція створювала свої об'єднання. Дисидентський рух мав набагато ширшу базу. Перші підпільні групи почали виникати в західних областях УРСР. Їх поява значною мірою пов'язана з впливом діяльності ОУН та УПА. Більшість засновників і членів цих організацій були колишніми оунівцями. Самі учасники хоч і не відмовилися від ідеї попереднього періоду про необхідність боротьби, але вирішили використовувати мирні засоби та стратегії. Одна із таких перших

груп виникла в Станіславській (Івано-Франківській) області під назвою Об'єднана партія визволення України (ОПВУ). Існують різні версії щодо дати її появи. Український правозахисник І. Гель вважає, що початок її активної діяльності припадає на весну 1956 р., а витoki її слід шукати ще в «Організації імені Є. Коновальця» 1948 р., оскільки саме її учасники – Б. Германюк, Я. Ткачук та М. Площак – стали ініціаторами створення ОПВУ. Лідер групи Б. Германюк у своїх спогадах зазначав, що датою створення був 1955 р., а місцем стали установчі збори в с. П'ядики поблизу Коломиї [59, с. 59]. Однак на допитах всі ініціатори групи стверджували, що ідея утворення партії виникла тільки після кривавих подій в Угорщині, а реалізувати її вдалося аж в квітні 1958 р. Таке розходження в датах можна пояснити прагненням заарештованих скоротити термін «антирадянської діяльності» і пом'якшити вирок [76, с. 48]. Крім вищезгаданих діячів, до складу ОПВУ входили ще 14 робітників та студентів: І. Струтинський, П. Гайовий, Б. Тимків, І. Коневич, М. Козак, М. Юрчик, О. Олексин, Я. Гуцуляк, М. Костюк, П. Футерко, Д. Назарук, Р. Арсак, М. Масловський та Ф. Костюк. В. Площак підтримував зв'язки з групою і навіть редагував її статут та програму, але, за свідченнями інших членів, безпосереднім учасником не був [59, с. 60]. За час своєї нетривалої діяльності організація розширила власний вплив і дотичними до неї були близько півсотні осіб із всієї області. Група дотримувалася суворої конспірації, її учасники використовували псевдоніми, зокрема Б. Германюк мав позивний «Хмель», М. Площак – «Білий», В. Площак – «Степан». Кандидатури нових учасників обговорювали на закритих зборах під час яких виставляли тимчасову охорону. ОПВУ мала на меті об'єднати всіх небайдужих у боротьбі за вихід України зі складу СРСР та створення незалежної республіки, яка б керувалася здоровим демократичним соціалізмом. Правомірність цієї мети базувалася на нормах Конституції СРСР, яка надавала право виходу всім республікам [117, с. 205–206]. Програма ОПВУ була побудована на ідеологічних та організаційних принципах ОУН. Учасники планували використати приклад «трійок» та «п'ятірок» ОУН у своїй

координаційній роботі і утворити осередки по всій УРСР. Б. Германюк також написав декілька звернень до інших народів радянських республік (Білорусь, Естонія, Латвія, Грузія) з метою вийти на схожі організації, щоб спільно розвалити СРСР [59, с. 60].

Ще одна підпільна група на засадах ОУН-УПА виникла у 1956 р. за межами УРСР в місті Інта (Комі АРСР). Перебуваючи у таборах, Я. Гасюк, В. Леонюк, Я. Жуковський, В. Затварський, Б. Христинич і Я. Кобилецький змогли налагодити співпрацю для боротьби з режимом. Вони писали і поширювали реферати з історії національно-визвольного руху, зберігали традиції і відзначали релігійні свята, допомагали іншим ув'язненим і хворим. Поступово серед них визріла ідея створення організації, яка б продемонструвала нескореність українського народу у його прагненні до свободи. Планувалося, що свою діяльність група розпочне вже в Україні, однак після звільнення всі учасники зіткнулися із відмовою в прописці та влаштуванні на роботу [86, с. 63–68]. За таких умов влітку 1956 р. в Інті відбулися загальні збори, на яких Я. Гасюк запропонував утворити організацію під назвою «Об'єднання» і поступово поширювати свій вплив на області УРСР. Співавторами програми і статуту виступили В. Затварський та Б. Христинич. Група ставила собі за мету проголошення Української Самостійної Соборної Держави. Основним ворогом було визначено комуністичну партію, але боротьба з нею мала проводитися пропагандистськими методами без застосування терору. Організація мала намір сприяти поверненню додому всіх депортованих та несправедливо засуджених українців. Передбачалося, що ті, кому вдасться повернутися і закріпитися в Україні, створять підпільну мережу і розпочнуть вербувати нових учасників [27, с. 168–171].

Б. Христинич у своїй книзі «На шляхах до волі. Підпільна організація «Об'єднання» 1956-1959 рр.» подає інформацію про 95 діячів групи. Осередки Об'єднання були створені у Львівській, Рівненській, Полтавській та Кіровоградській областях. Завдяки В. Бучковському було створено

портативну друкарню [36, 410–412]. Окрім написання власних матеріалів та створення агітаційних листівок, члени організації видавали патріотичний журнал «Відгомін». Також планувалося видавати газету «Молодий революціонер» і поширювати збірники матеріалів ОУН. Восени 1957 р. була реалізована єдина агітаційна акція і поширено близько 400 листівок в селах Рівненської та Кіровоградської областей [91, с. 56–61].

У 1956 р. виникла ідея створення Українського національного комітету (УНК). Її ініціаторами були Б. Грицина та І. Коваль, які тоді працювали на Львівському машинобудівному заводі. Тяжке становище робітників і селян вони пов'язували з відсутністю національної та господарської самостійності України, оскільки місцеві українці до керма не допускалися, а керівні посади займали направлені сюди росіяни-комуністи. Активну роботу УНК розпочав аж в 1958 р. Саме тоді розпочалося вербування осіб, які б поділяли погляди ініціаторів і готові були займатися націоналістичною діяльністю. Загалом організація нараховувала 20 активних учасників [86, с. 72–73]. Ще понад 100 людей були так чи інакше дотичними до групи [60, с. 547].

Програма УНК була досить радикальною: незалежна українська держава мала бути мононаціональною, а всі інші нації підлягали депортації. Також планувалося провести аграрну і правову реформи, створити український національний уряд та армію. Учасники організації не вважали диверсійно-терористичні акції першочерговими, однак повністю їх не відкидали і збирали зброю для можливого повстання [46, с. 115]. Варто зауважити, що І. Коваль у написаній ним же листівці розглядав «дипломатичний шлях» отримання незалежності, який передбачав організацію масштабних демонстрацій з гаслами виходу зі складу СРСР. На його думку, діяти потрібно було в рамках існуючого законодавства [86, с. 78–79]. Керівники УНК планували вийти на схожі антирадянські групи, але існувало побоювання, що інформацію про такі організації можуть поширювати співробітники КДБ для виявлення націоналістичного підпілля. Все ж пошуки принесли свої результати і до УНК було залучено В. Сороку, який був багаторічним учасником ОУН, О. Теглівця,

який перебував в УПА на Закерзонні, М. Йовчика та Г. Кузика, які повернулися з ув'язнення [86, с. 75–76]. Цікавим є те, що Б. Грицина у своїх міркуваннях досить критично ставився до лідерів ОУН – А. Мельника, С. Бандери і Я. Стецька, закидаючи їм боротьбу за владу і переважання власних інтересів над загальноукраїнськими [95, с. 108]. Всі члени групи мали сплачувати грошові внески, але суму кожен визначав добровільно. Зібрані кошти планувалося витратити на створення друкарні й забезпечення агітації в східних областях УРСР [60, с. 549].

У 1958 р. в селі Вербиця Ходорівського (Жидачівського) району Львівської області виникла Ходорівська група. Ініціатором антирадянських виступів був Ф. Дронь, який ще раніше здійснив декілька підпалів колгоспних будівель і разом з п'ятьма односельчанами вивішував українські прапори на адміністративних будівлях. Пізніше він познайомився з М. Ханасем, який проводив подібні акції. Після звільнення з таборів до них приєднався колишній військовий УПА Ф. Проців [86, с. 88]. Всього до організації входило семеро чоловік. Крім вищезгаданих, це були М. Проців, Й. Нагребний, І. Щербицький та В. Капітоненко. Група отримала назву відповідно до району, в якому виникла і з якого походила більшість її членів. Поширеним також є ще одне найменування – «група Проціва» [63, с. 66]. Водночас відомий правозахисник М. Хейфец у своїй праці «Українські силуети» розповідає про знайомство з Ф. Дроном і зауважує, що учасники назвали організацію «Український робітничо-селянський союз» [35, с. 201]. Основна увага була зосереджена на пропаганді ідеї національної незалежності через поширення агіток і вивішування українських прапорів. Не відкидали учасники й здійснення більш радикальних диверсійних актів проти радянської влади, таких як підпали колгоспів й напади на партійних діячів [86, с. 90].

Підпільною групою нового спрямування стала Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), яка розпочала діяльність у 1959 р. з ініціативи Л. Лук'яненка. Отримавши юридичну освіту в Москві, він, як штатний пропагандист, добився направлення у Радехівський район Львівської області,

де планував здійснити свій давній задум і розпочати боротьбу за незалежність України [30, с. 20]. За його словами, ця посада була дуже вигідною, оскільки він міг «їздити по селах, вивчати становище і знайомитися з людьми». Так Л. Лук'яненко «швидко знайшов своїх прихильників» – партійного працівника С. Віруна і завідувача сільським клубом В. Луцьківа. Разом вони дійшли згоди про необхідність створення організації, яка діяла б у площині радянських законів і таким чином забезпечила легальні ненасильницькі методи боротьби [48, с. 222–224].

Для розширення географічних меж діяльності, Л. Лук'яненко перевівся в адвокатуру у Глинянський район. Там він познайомився з І. Кандибою й О. Любовичем, які залучили до групи ще двох учасників – Й. Боровницького та І. Кіпиша. Перед усіма членами УРСС було поставлено завдання загітувати якомога більше нових прихильників [60, с. 571]. Перше зібрання відбулося 7 листопада 1960 р. на квартирі І. Кандиби у Львові. Л. Лук'яненко підготував програму, у якій зауважувалося, що група бореться за самостійну Україну, яка здатна забезпечити політичні свободи, духовні і матеріальні потреби громадян. Боротьба мала проходити у два етапи: 1 – досягнення демократичних прав і свобод, 2 – вихід України зі складу СРСР і утворення незалежної держави [45, с. 120–121]. Найбільше дискусій у проекті програми викликали положення марксизму-ленінізму. Різко проти цього виступив І. Кандиба, який згадує, що С. Вірун тоді зауважив: «Без марксизму-ленінізму даліше Києва не дійдеш» [125].

Сам Л. Лук'яненко пояснював свій вибір тим, що прагнув залучити людей з вищою освітою, а дипломованим українцям інша ідеологія була незнайома. Через це планувалося доносити до народу справжню теорію марксизму-ленінізму і на цьому контрасті викривати брехню й лицемірство комуністичного керівництва. Тому необхідно діяти в рамках тієї ідеології, яка визнана офіційною в СРСР [65, с. 37–38]. Однозначної згоди щодо тексту програми не дійшли, а тому було вирішено переписати її і обговорити вже на наступних зборах. Всі учасники погодилися, що боротьба за самостійну

Україну має проводитися суто законним шляхом. Юридичною підставою цього були статті Конституції: 14 стаття Конституції УРСР і 17 стаття Конституції СРСР. Пізніше питання незалежності мало вирішуватися на всенародному референдумі або голосуванням у Верховній Раді УРСР [48, с. 224].

Серед підпільних груп, які виникли на початку 1960-их років, варто згадати Українську національну партію (УНП) і Український національний фронт (УНФ). Перша з них була заснована Є. Гогусем в 1961 р. в с. Золотники Тернопільської області. До її складу увійшли Є. Грицишин, В. Куликовський, П. Пундик і П. Палихата. Перші двоє раніше входили в ОУН і УПА. Чітких довгострокових планів група не мала. На своїх зібраннях учасники обговорювали майбутнє розширення і підбір кандидатів, збір патріотичної літератури, самоосвіту. Не відкидала УНП й застосування зброї [63, с. 66]. Погляди учасників багато в чому співпадали з ідеями ОУН. Є. Гогусь вважав, що всім потрібно чекати на зміну політичної обстановки, а коли почнеться війна, взяти ситуацію у свої руки і розпочати боротьбу за створення незалежної України. Він наголошував на важливості не допустити повторення досвіду двох попередніх воєн, де українці змагалися один проти одного в арміях чужих держав. Програма УНП була написана її лідером тільки в січні 1962 р. У ній Є. Гогусь досить критично аналізував дії УПА, вважаючи, що з часом вона «розчинилася нестійкими націоналістами», які почали зводити особисті рахунки. УНП мала стати наступницею боротьби за Самостійну Україну, але діяти більш осмислено. Ідеологічну самоосвіту планувалося здійснювати через націоналістичну літературу, зокрема читання «Історії України-Руси» М. Грушевського. До групи мали увійти ще 6–8 надійних осіб. На випадок бойових дій, назва організації замінювалася на Українські національні повстанці. Було вирішено, що до вирішального моменту УНП не здійснюватиме жодної практичної роботи [86, с. 85–87].

Особливістю, яка вирізняла УНФ серед інших підпільних організацій, була його ґрунтовна теоретична і практична підготовка. Йому вдалося

поєднати спадкоємність національної боротьби і наявність розгорнутої програми з чіткими кроками для її реалізації [126]. Ініціатором створення групи виступив вчитель історії Д. Квецко, який ще влітку 1956 р., під час служби в армії, усвідомив необхідність продовження організованої боротьби за національну самостійність, але вже без застосування зброї. Повернувшись у 1957 р. до рідної Слободи-Болехівської (Долинський район Івано-Франківської області), він схематично окреслив контури майбутньої організації і навіть придумав назву часопису – «Воля і Батьківщина». Проте одразу до активної діяльності Д. Квецко вирішив не переходити, а зосередитися на освіті і здобутті знань. Навчаючись у Львівському університеті (заочно), він розпитував студентів з різних областей УРСР про зміни в їхніх краях, але свої погляди старався приховувати. Все змінилося в листопаді 1961 р., коли М. Дяк і М. Федів (майбутні учасники УНФ) вивісили над сільською радою у с. Витвиця український прапор. Тоді ж Д. Квецко «почав міркувати», що «раз хтось вже бореться, то треба й самому не сидіти» [130]. 1962-1963 рр. були витрачені на написання програмних документів. У цей період визначені три основні принципи: 1) добитися державної незалежності для України; 2) встановити демократію з дотриманням прав і свобод людини; 3) забезпечити високий рівень життя українського народу шляхом проведення соціальних реформ [86, с. 106].

Офіційною датою початку діяльності УНФ став 1964 р., коли до Д. Квецка приєднався З. Красівський. Разом вони купили друкарську машинку і видали перший номер журналу «Воля і Батьківщина» (жовтень 1964 р.). Часопис вміщував програмні документи, націоналістичні статті, заклики до боротьби, знайомив з атрибутами української державності. Всього за період 1964-1966 рр. вдалося надрукувати 16 номерів. Мав УНФ і свою криївку на горі Лютій [126]. Крім групи, яка діяла в Івано-Франківській області, організація мала свою філію у Львівській. Остання була створена за ініціативи З. Красівського, який здійснював там загальне керівництво. До неї увійшли М. Мелень, І. Губка, В. Кулинин, Д. Барандій, О. Геринович, С. Корольчук,

І. Могитич, С. Вардинець, В. Гурський, М. Волошин, Б. Криса, Г. Прокопович, Є. Пастух. Івано-Франківську філію очолював Д. Квецко. Найбільш активними її учасниками були М. Дяк, М. Федів, Я. Лесів і Б. Равлюк. Варто зазначити, що сама організація мала набагато більше зв'язків [60, с. 582]. Агітаційні листівки, брошури і журнал члени УНФ розповсюджували не тільки в Івано-Франківській та Львівській областях, а й вивозили у Вінницьку, Тернопільську, Закарпатську, Київську, Кіровоградську, Чернігівську, Одеську, Черкаську та Донецьку [86, с. 113–114].

Отже, український дисидентський рух вирізняла боротьба за національні інтереси народу. Він об'єднав у собі всіх незгодних з радянським режимом і його репресивною політикою. Створені дисидентами організації поєднали у собі як відкритий ліберальний протест у межах існуючої системи, так і підпільну боротьбу. Перших представляли шістдесятники, тобто українська культурна інтелігенція, яка вирішила і надалі боротися словом, а других – підпільні групи, які ставили перед собою завдання змінити весь політичний устрій. Але в умовах тотального контролю, українські дисиденти не могли перетворити свій рух на масовий, організувати єдиний керівний центр, вибудувати зв'язки між собою. Пошук однодумців і відкрита агітація наражали їх на викриття. Однак саме ці фактори демонструють важливість діяльності дисидентів у боротьбі за незалежність України та збереження національної ідентичності.

2.3 Методи боротьби проти радянського тоталітаризму. Самвидав як форма протесту

Як вже згадувалося вище, дисиденти обрали мирний спосіб протистояння системі. Навіть ті учасники перехідних підпільних груп, які не відкидали можливого збройного протистояння у майбутньому, все ж не вважали його першочерговим. Тодішні реалії вимагали нових методів дій. Для більшості противників авторитарного режиму агітація і поширення інформації

через листівки й брошури стали основною формою протистояння на першому етапі. Мету розповсюдження агіток пояснювали необхідністю «викликати в народі збудження гідності й національної свідомості», оскільки значна частина українського населення «забула суть української ідеї й прийняла чужу» [130]. Як відбувалося поширення таких агітаційних матеріалів можна дослідити на прикладі діяльності УНФ, зокрема М. Дяка, який вирізнявся найбільшою активністю в групі. Отримавши примірники брошур, він виїжджав у вибране місто і розкидав їх у під'їздах будинків, залишав в університетах і на вокзалах, клав на паркани і підвіконня. Оригінальним способом поширення декількох пар брошур стало спускання їх у целофанових мішках по річці. Так, наприклад, було передано близько 50 агіток по річці Свіча поблизу села Княжолука. Загалом, впродовж 1965–1966 рр. М. Дякові вдалося поширити понад 250 листівок, брошур та самвидавчих документів [86, с. 111–113].

Ще одним способом протистояння режимові було вивішування національних прапорів. Українські стяги періодично з'являлися в різних містах і селах УРСР, нагадуючи режимові, що народ так і не змирився з колонізаторами, не забув, ким він є насправді. Найчастіше ці акції дисиденти приурочували до пам'ятних дат. Вже згаданий М. Дяк наприкінці жовтня 1966 р. вирішив провести таку акцію до роковин Жовтневої революції. Він самостійно виготовив український прапор і вивісив його на смереках при виїзді з села Гошів. Синьо-жовтий стяг провисів там майже весь день аж поки його не помітила влада [86, с. 112–113]. Попередньо, у травні 1966 р. відбулася аналогічна акція, яку, однак, вирізняв масштабніший резонанс. 1 травня над будівлею Київського інституту народного господарства В. Кукса і Г. Москаленко вивісили український прапор. Ця подія викликала занепокоєння керівної верхівки, оскільки в Києві подібних випадків раніше не траплялося. Сміливці розраховували на те, що під час першотравневої ходи колони робітників і студентів побачать прапор й поширять новину. Щоб собакам не вдалося взяти слід, чоловіки побризкали пожежну драбину

авіабензином. КДБ відправило стяг на експертизу і виявилось, що він зшитий вручну із двох жіночих шарфів. Варто зазначити, що так створювалися абсолютно всі прапори для акцій протесту, тому що радянське керівництво слідкувало, щоб у продаж не надходили тканини «націоналістичних кольорів». Посередині стягу В. Кукса та Г. Москаленко пришили тризуб із чорної саржі, а під ним написали друкованими літерами: «Ще не вмерла Україна! Ще її не вбито!». За свій вчинок чоловіки отримали 2 і 3 роки таборів відповідно із формулюванням «особливо небезпечні державні злочинці» [132].

Парадоксальним для шістдесятників є те, що головною формою протистояння радянській владі стала їхня професійна діяльність. Спершу ніхто з них не прагнув вступати у відкриту конфронтацію. Більшість інтелігенції прагнула займатися своєю справою, досліджувати обраний напрямок більш детально, відкривати нові межі творчості. Не останню роль в активізації шістдесятників відіграв заклик до десталінізації і реформування. Молоде покоління вже не боялося називати речі своїми іменами [65, с. 21]. А. Горська у 1961 р. писала до свого батька про цілковиту зміну свідомості, про бажання весь час писати і розмовляти українською, бо «розмовляєш по-українськи – і думати починаєш українською». Не боялася вона і жалітися на спогади про трагедії тридцятих років: «Спогади тиснуть тягарем. Від душевного болю калатає серце. Хочеться щось робити, кудись бігти, обурюватися, кричати» [61].

Бажаючи долучитися до викриття жахливого минулого, шістдесятники розпочали вивчення небажаних для комуністичного керівництва тем. Так, восени 1962 р., з ініціативи учасників КТМ – А. Горської, Л. Танюка і В. Симоненка, була сформована комісія для дослідження сталінських поховань у Биківні. Жахливі описи того, що вдалося побачити на місці, подав у своєму щоденнику Л. Танюк. Через людські скелети проростали сосни, черепи й кістки були вимиті на поверхню землі, на піску містилися сліди крові перемішаної з вапном. Найбільше комісію шокувала картина, коли малі діти грали на галявині у футбол простреленим людським черепом, а на воротах

лежало ще декілька більших, відшліфованих часом [33, с. 629]. В. Симоненко, під враженнями від побаченого в Биківні, написав викривальний вірш «Пророцтво 17-го року» [84, с. 136]. Всі троє вирішили, що поки не оформлять все документально, нікому відверто не розповідатимуть про побачене. Почали шукати свідків і збирати більше доказів. На їх основі підготували меморандум, який направили до Київської міської ради. У ньому містилися вимоги щодо детальнішого вивчення державною комісією масових поховань і встановлення меморіалу жертвам сталінських репресій. Відповіді від влади ніхто не отримав, але за спогадами Л. Танюка, відтоді за учасниками КТМ розпочалося переслідування [79, с. 66].

Небажаний для комуністичної влади резонанс почали викликати й тематичні зібрання та творчі вечори, які також поступово перетворилися на форму непокори. Поїздки з творчими виставами і організація мистецьких заходів поступово пробуджували у суспільства національну свідомість. 12 травня 1962 р. шістдесятники організували вечір пам'яті Л. Курбаса. До Жовтневого палацу домовилися прийти із червоними квітками, які давали б змогу зрозуміти хто «свій». За спогадами Л. Танюка, зал був переповнений і вечір поступово перетворився на маніфестацію проти злочинів сталінського режиму. У ЦК КПУ його охарактеризували «націоналістичним зборищем» [65, с. 20]. Варто зауважити, що комуністичне керівництво також готувалося до цього заходу. Воно подбало, щоб в Києві не було відомих «бешкетників» – І. Дзюби, М. Вінграновського, І. Драча. Їх відправили на літературний захід до Львова. Однак шістдесятникам вдалося тріумфувати і перетворити свою поїздку на українську масову акцію [49, с. 112].

23 грудня відбувся вечір пам'яті М. Куліша, під час якого згадували про розстріляних у 1930-их роках письменників. 8 червня 1963 р. подія була присвячена І. Франкові. День завершили зібранням біля пам'ятника поета з десятками смолоскипів. Наприкінці липні 1963 р. учасники КТМ вирішили організувати творчий вечір імені Л. Українки, але отримали від КПУ відмову. І. Дзюба провів його нелегально, «на лавках». Т. Цимбал згадувала, що

прочитала тоді «яскраво політичні» вірші Л. Українки. Зі своєю новою поезією виступили І. Драч, Л. Костенко, М. Вінграновський, І. Жиленко, С. Тельнюк [52, с. 27].

Свої літературні вечори готували й учасники львівського «Проліску». Перший із них відбувся в лютому 1963 р. і також був присвячений Л. Українці. Обидва клуби щорічно проводили збори у шевченківські дні. Об'єднав всіх і похорон їхнього молодого колеги – В. Симоненка, який помер у грудні 1963 р. За спогадами М. Плахотнюка до Черкас з Києва в одному вагоні їхали А. Горська, М. Коцюбинська, І. Світличний, Є. Сверстюк, Л. Семикіна, Г. Халимоненко, М. Вінграновський. Зі Львова прибули М. Осадчий та брати Горині. 22 грудня М. Плахотнюк організував вечір пам'яті, через що його почали «проробляти» в комітеті комсомолу, звинувачуючи у проведенні «літературного вечора на низькому ідейному рівні» [134].

Крім творчих заходів, інтелігенція готувала різноманітні листи і звернення до ЦК КПУ з приводу становища української культури. Наприклад, мистецтвознавець М. Логвин був ініціатором створення реєстру церков та історичних будівель, які зазнали хижацьких руйнувань і перебували під загрозою зникнення. Цей лист став однією з перших петицій спрямованих на захист української культури [65, с. 21]. Ще у квітні 1958 р. члени СПУ звернулися з проханням заснувати національні премії, які б щорічно вручали найкращим діячам мистецтва, літератури, науки, промисловості і сільського господарства. Пропозицію відхилили і пояснили, що у СРСР вже є ленінські премії і нових не потрібно. Крім того, у ЦК зауважили, що такий дозвіл виділить УРСР над всіма іншим республікам, де національних премій не буде [86, с. 144].

Особливою формою протесту і виявом творчої самовіддачі шістдесятників став самвидав. Після того, як на початку 1960-их років влада перейшла від словесних атак до адміністративних заходів, заборонивши публікації більшості творів, українські інтелектуали розпочали їхнє видання власними силами. Відомий дисидент В. Чорновіл охарактеризував самвидав

наступним чином: «він є стихійною формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова» [21, с. 153]. Витіснення з інформаційного поля молодого покоління інтелігенції, породило у неї амбітне прагнення здобути прихильність читачів і показати цілковиту абсурдність радянської цензури. Шістдесятники створили своє власне поле, яке давало можливість висловитися, виступало джерелом інформації і дискусійним майданчиком. Крім їхніх творів, самвидав вміщував також заборонену літературу: праці nereабілітованих авторів 1920–1930-х років, наукові видання діаспори, українську націоналістичну літературу [90, с. 75].

Великий резонанс викликало видання у самвидаві щоденників В. Симоненка. Радянська влада розуміла, що після передчасної смерті, молодий поет перетворився на символічний образ для всіх шістдесятників, який демонстрував готовність зберігати вірність своїм ідеалам і не боятися боротися за правду. Українська інтелігенція розпочала справжнє протистояння за літературну спадщину В. Симоненка. Щоденники вдалося передати закордон. Комуністичне керівництво назвало І. Світличного та А. Перепадя, які були причетні до поширення щоденників, «доморощеними шукачами скандальної і дешевої слави» [65, с. 27].

Частина матеріалів самвидаву була присвячена мовному питанню. Становище української мови обговорювалося на численних зборах ще з кінця 1950-их років, але до 1964 р. видань і звернень до влади не було. Поступового поширення набували рукописні та машинописні матеріали, які вміщували у собі уривки із праць радянських діячів, зокрема В. Леніна, а також резолюції з'їздів Комуністичної партії, де розкривалася суть заходів, пов'язаних із мовною політикою. 25 лютого 1964 р. було підготовлено лист, який направили до ЦК КПУ та ВР УРСР. У ньому вказувалося на політику асиміляції, яку проводили за часів царату, і яку продовжують здійснювати у радянський період [86, с. 148]. Водночас серед киян поширювали листівку «Товариші батьки школярів», яка розповідала про дискримінацію української мови у школах столиці. Самвидав розповсюдив і лист М. Кутинського, у якому він

аналізував причини зниження духовності і відсутність зацікавлення молоді до своєї рідної культури. Автор вважав, що головна причина полягає у знехтуванні українською мовою і літературою в школах. Для комуністичної влади він зауважив, що така зневага до рідної культури – це відкриття дверей для космополітизму, оскільки україномовного громадянина більшість сприйматиме або як канадського емігранта, або як буржуазного націоналіста [38, с. 156]. За допомогою самвидаву широко відомим стало «Клопотання С. Караванського на адресу прокурора УРСР щодо притягнення до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої освіти УРСР Даденкова Ю. М.». Це був надзвичайно сміливий крок, адже у зверненні міністра освіти звинувачували у порушенні національної та расової рівноправності. Не уникав автор і слів, які правдиво висвітлювали ставлення радянської верхівки до українського народу: шовінізм був названий шовінізмом, русифікація – русифікацією. [20, с. 473–474].

Постійні утиски шістдесятників прискорили процес визначення ними власних позицій. Багато хто почав все більше схилитися до постанови політичних проблем. Загалом самвидав пройшов три етапи розвитку: 1 – період кінця 1950-их – початку 1960-их років, який стосувався суто літературних тем; 2 – 1963–1965 рр., які ознаменувалися появою анонімної публіцистики та політичних статей; 3 – друга половина 1960-их років, коли поширення набули праці з авторськими підписами, а також документи викривального характеру [90, с. 77]. Центральною темою політичного самвидаву було українське національне питання. Особливість полягала в тому, що воно традиційно розглядалося у двох взаємопов'язаних аспектах: політичному і культурницькому, які у конкретних історичних реаліях тісно переплелися. Теми національної і міжнародної політики торкалися статті «Сучасний імперіалізм», «Націоналісти?», «Уроки історії», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі» та ін.

Однією з найпопулярніших статей того періоду був памфлет «З приводу процесу над Погружальським». У його написанні взяли участь Є. Сверстюк,

І. Світличний, І. Дзюба та В. Чорновіл. Памфлет стосувався пожежі 24 травня 1964 р. у Київській центральній науковій бібліотеці, під час якої згоріли близько 600 тис. книг та рукописів. Українські дисиденти вважали, що підпал здійснили навмисно, адже тоді вигорів весь відділ україніки. Автори не боялися писати правду: «Виморивши мільйони українців голодом, закатувавши кращих представників української інтелігенції...із нас зробили покірних рабів. В цьому ж році зірвали ще один місток між нашим минулим і сучасним». Вони закликали народ чинити опір, «постояти за себе». За спогадами учасників дисидентського руху, саме цей памфлет справив найбільший вплив на настрої інтелігенції, став ще одним поштовхом для участі у протистоянні з радянським режимом [65, с. 93–94].

Допомогу у видавництві шістдесятникам надавали українці з Польщі (газети «Український календар» і «Наше слово») та Чехословаччини (журнали «Дружно вперед», «Народний календар», «Дукля»). Через ці дві країни праці потрапляли далі на Захід. Про них говорили в ефірах радіо «Свобода». Мюнхенський журнал «Сучасність» відіграв значну роль у популяризації теми українського дисидентства закордоном. У 1965 р. у Празі вийшла збірка поезій з творами І. Драча, В. Симоненка, В. Стуса, Л. Костенко, Б. Мамайсура, І. Калинця, М. Вінграновського, Г. Кириченко і В. Коротича. Видана закордоном література отримала назву «тамвидав». Варто відмітити, що в самій УРСР шістдесятникам певний час вдавалося обходити цілковиту заборону на вираження власної думки завдяки літературній критиці. Статті І. Світличного, І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Моторнюка, І. Денисюка та М. Косіва ще в 1964–1965 рр. друкувалися на сторінках офіційної преси, хоча вміщували в собі захист демократичних цінностей [65, с. 25–26].

Значну частину самвидаву також становлять праці присвячені заарештованим українським дисидентам, їхній боротьбі та становищу у місцях позбавлення волі. Масові арешти не тільки не зупинили видавництво, а піднесли його на новий рівень. Саме після 1965 р. вийшла велика кількість

праць, які стали знаковими не тільки в Україні, а й за кордоном. Більш детально про них йтиметься у наступному розділі.

Отже, можна зробити висновок, що діяльність, яку здійснювали шістдесятники на першому етапі виникнення дисидентського руху, не була спрямована на повалення комуністичного режиму. Все розпочалося із прагнення зберегти національну ідентичність, не дозволити власному народові забути багатовікову історію та культуру. Проте радянська влада, по суті, поставила для себе знак дорівнює між культурницькою діяльністю і збройною боротьбою минулих десятиліть. Постійний тиск і заборони породили протилежний ефект – з'явилося бажання довести всю абсурдність звинувачень і несправедливість покарань. Виникли нові методи протистояння, головним серед яких став самвидав. Саме ці форми ненасильницького спротиву заклали підвалини для подальшої еволюції руху в наступні роки.

Таким чином, зародження українського дисидентського руху в другій половині 1950-х років стало закономірною реакцією на суперечливу політику влади. В СРСР загалом і в Україні зокрема з'явилася нова форма опору, яка вирізнялася застосуванням виключно ненасильницьких методів боротьби. Як учасники підпільних груп, так і представники шістдесятництва були об'єднані спільним прагненням захистити національні права й громадянські свободи населення. В Україні сформувалося нове покоління інтелектуальної еліти, яке на першому етапі своєї діяльності вимагало лише дотримання норм поточного законодавства, але, через постійний тиск з боку правлячого режиму, було змушене радикалізувати власні вимоги. Завдяки розгалуженій мережі самвидаву ним було створено альтернативний інформаційний простір, що сприяв зростанню політичної свідомості та виробленню уявлення про громадянську відповідальність. У цьому середовищі все більше укріплювалася ідея про необхідність відновлення державної незалежності України.

РОЗДІЛ 3. СПРОБИ ПРИДУШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ

3.1 Судові репресії проти учасників підпільних груп. «Справа юристів» 1961 р.

Критичний аналіз минулого, проголошення реформ та навіть реабілітація жертв сталінського терору зовсім не означали зміну поглядів радянського керівництва щодо інакомислення та необхідності його придушення. Як і в будь-яких тоталітарних країнах, опозиція викликала неймовірний страх і розцінювалася як смертельна загроза без права на існування. Одночасно із розглядом справ невинно засуджених сталінських політичних в'язнів відбувалися нові судові процеси, які поповнювали списки вже нових, хрущовських, жертв партійного свавілля.

19 грудня 1956 р., всього лише через кілька місяців після проголошення нового курсу, було затверджено лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів». Партійні організації й силові структури знову були націлені на виявлення та знешкодження будь-яких проявів невдоволення [43, с. 30]. Обговорення Листа на партійних зборах поступово вилилося в цілу ідеологічну кампанію, яка почала зводити нанівець будь-які позитивні здобутки десталінізації. Радянська влада продовжила використовувати тактику розколу суспільства і підштовхування його до конфронтації, зокрема перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко пропонував «підняти на боротьбу» робітників проти підбурювачів, ворожих елементів і носіїв чужих поглядів. Він заявляв, що «кожен комуніст повинен вести боротьбу за реалізацію рішень партії проти будь-яких відступів від генеральної лінії» [82, с. 780].

У липні 1958 р. відділ пропаганди і агітації, а також адміністративний відділ ЦК КПУ погодилися із наміченими КДБ заходами щодо «посилення оперативно-чекістської роботи» у боротьбі з українськими буржуазними

націоналістами та їхніми спробами організувати нові «ланки націоналістичного підпілля». Було поставлено завдання якомога швидше виявити і ліквідувати так звані підпільні групи і «присікти спроби активних націоналістів» залучити частину молоді, особливо нестійку в ідейному відношенні, до антирадянської діяльності. Радянська влада діяла на випередження, побоюючись співпраці місцевих підпільних груп із «центрами української націоналістичної еміграції», тому наказала перехоплювати можливі канали зв'язку і проводити «міроприємства, спрямовані на посилення протиріч» між ними. У цьому ж документі зазначалося, що для «групових та індивідуальних бесід» з колишніми учасниками оунівського підпілля, необхідно виділити найкраще підготовлених комуністів [13, с. 834–835].

Цинічним було запевнення М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС у січні 1959 р., коли він заявив, що в СРСР більше немає фактів притягнення до кримінальної відповідальності за політичні злочини [65, с. 34]. Водночас судові засідання активно продовжувалися у численних містах УРСР, а органи держбезпеки висували затриманим громадянам звинувачення у «провадженні антирадянської націоналістичної пропаганди» [17, с. 231]. КДБ отримав право самому визначати «достатні підстави» для висування звинувачень у «антирадянській діяльності». Підзаконні акти, якими він користувався у своїй діяльності, тільки направляли дії оперативного складу й уточнювали загальні положення кримінального законодавства [82, с. 782]. Наприкінці 1950-их років в УРСР нараховувалося 25 обласних управлінь КДБ і 178 місцевих та районних апаратів. Розгалужена мережа мала своїх штатних і позаштатних донощиків та витрачала весь свій час на виявлення «внутрішніх ворогів». Дані КДБ свідчать, що в період з 1954 до 1959 рр. в УРСР було викрито і ліквідовано 183 антирадянські та націоналістичні угруповання, виявлено 46 антирадянських організацій інтелігенції й молоді, до судової відповідальності притягнуто 1879 осіб. Цікавим у цьому звіті є термін «профілактика», який насправді означав адміністративне переслідування,

цькування та залякування. Власне «профілактиці» було піддано 1300 осіб [65, с. 32].

Через існування системи доносів наприкінці 1958 р. відбулися арешти учасників ОПВУ. За одними даними до КДБ донесли колишні політв'язні й члени організації М. Масловський та М. Черевко. Вони засвідчили, що у секретаря ОПВУ П. Гайового дома знаходиться таємний архів [117, с. 206]. Існує також твердження, що М. Масловський був «таємним співробітником» КДБ, оскільки анкетні дані про нього в кримінальній справі відсутні, а 16 грудня 1958 р. він виїхав в Южно-Сахалінськ, де його сліди загубилися [76, с. 52]. Водночас Я. Ткачук у своїх спогадах стверджує, що зрадниками виступили Р. Арсак, П. Гайовий, М. Козак, Д. Назарук і О. Олексин, які пішли на співпрацю з КДБ і уникли вироків [34, с. 82]. Проте варто зазначити, що Я. Ткачук розповідає саме про період судових розслідувань і виступи учасників із власними свідченнями, а тому деталі викриття самої ОПВУ могли залишатися йому невідомими. Загалом у межах цієї справи було заарештовано і допитано 28 осіб. Під час обшуків у них вилучили велику кількість «антирадянської і націоналістичної» літератури, зокрема: вірші І. Струтинського, Б. Германюка і Б. Тимківа, історичні брошури про С. Петлюру, «Чорну Раду» П. Куліша, Українську загальну енциклопедію під редакцією І. Раковського та багато іншого. У Б. Германюка, Я. Ткачука і Б. Тимківа були знайдені програмові документи організації [59, с. 63]. За спогадами самого Я. Ткачука діячів ОПВУ не було за що судити, оскільки, в умовах тотального контролю КДБ, два роки своєї діяльності група витратила тільки на організаційну роботу та «читання забороненої советською цензурою літератури». Він зауважує, що за цей час не було випущено жодної антирадянської агітки та не здійснено жодного антирадянського акту [34, с. 46]. Судове засідання проходило з 6 до 10 березня 1959 р. в Станіславському обласному суді. Вирок отримали 8 учасників ОПВУ. Б. Германюка, І. Струтинського, Я. Ткачука, Б. Тимківа, М. Площака визнали винними за статтею 54 (пункти 1а і 11 – зрада батьківщини та організаційна антирадянська

націоналістична діяльність) і присудили 10 років виправно-трудових колоній (ВТК) суворого режиму. За цією ж статтею І. Коневич та М. Юрчик отримали 7 років ВТК. У всіх було конфісковане майно. В. Площака судили за статтями 7 і 26 (зберігання забороненої літератури та приховування злочину) на 2 роки ВТК [76, с. 52].

У 1958 р. було викрито окремих учасників групи Об'єднання. У січні бригада КДБ затримала Й. Слабіну з агітаційними листівками, які він планував поширити у західних областях УРСР. На думку Б. Христинича, донос написав брат одного з учасників організації П. Булавський [36, с. 171]. Й. Слабіна намагався попередити інших про проблеми і відправив свою матір до Б. Христинича, який тоді проживав у Львові. Однак у поїзді співробітники КДБ вдарили жінку по голові, відправили до лікаря, а тоді повернули додому в Олександрію [133]. Також з агітками були затримані А. Булавський, Г. Рябчун, С. Оленич та К. Банацький. Паралельно проводилися обшуки в Інті, але до літа 1959 р. результатів вони не давали. На допиті А. Булавський розколовся і надав детальні свідчення про всіх, кого знав [27, с. 163–165]. Так 29 червня був заарештований В. Леонюк. Під час слідства він намагався вигородити інших і брав якнайбільше відповідальності на себе [86, с. 71]. Однак до кінця 1959 р. КДБ затримало В. Затварського та Б. Христинича. Провідника Об'єднання Я. Гасюка заарештували в Інті 12 січня 1960 р. Останнім, хто потрапив під слідство аж 1 липня, був Я. Кобилецький. Щоб зменшити терміни, підсудні старалися заперечувати власну провину і висловлювалися досить нейтрально про існуючий лад. Справу організації розглядав Верховний Суд УРСР у місті Києві. 29 квітня вироки отримали А. Булавський (10 років ВТК з конфіскацією майна), Й. Слабіна (7 років), К. Банацький (7 років, до яких додали ще 8 років попереднього ув'язнення), Г. Рябчун (3 роки) і С. Оленич (3 роки). Керівники групи постали перед судом 10 жовтня. Я. Гасюк і В. Леонюк отримали 12 років ВТК, Б. Христинич – 10 років, В. Затварський – 8 років, Я. Кобилецький – 5 років. У всіх було конфісковано майно [91, с. 61-62]. Варто зазначити, що 16 лютого 1962 р.

Верховний Суд УРСР визнав Я. Гасюка особливо небезпечним рецидивістом і перевів з особливого на суворий режим утримання [36, с. 396].

Початок 1960-их років ознаменувався новими судовими справами. 19 липня 1961 р. відбулися перші арешти членів УНК. Всього за місяць КДБ затримало 20 осіб. Їх звинуватили у створенні антирадянської організації та зраді Батьківщини. Під час слідства, яке тривало понад п'ять місяців, діячі УНК поводитися мужньо: не визнавали своєї провини, відмовлялися видавати інших учасників, не піддавалися на провокації КДБ. Найдовше тримався М. Йовчик, який впродовж двох місяців заперечував всі обвинувачення [86, с. 83]. Проте слідчі вже давно володіли необхідною інформацією. У КДБ доніс добрий знайомий Б. Грицини – викладач Львівського університету Кріль. Лідер групи вбачав у ньому майбутнього теоретика УНК, тому ділився з ним планами організації [60, с. 553]. 26 січня 1962 р. Львівський обласний суд виніс вирок всім 20 учасникам: Б. Грицину, І. Ковалю, Р. Гурного і В. Гнота засудили до страти, М. Йовчик, Г. Кузик, П. Климчак, Г. Зельман, В. Сорока та М. Мелех отримали 15 років таборів, О. Теглівець, О. Зельман, В. Кіндрат, С. Покора, М. Мельничук і М. Курило – 12 років, О. Хом'якевич, М. Машталер і О. Менько – 10 років, А. Каспришин – 5 років. Пізніше Р. Гурний та В. Гнот добилися скасування смертної кари і заміни її на 15 років таборів [86, с. 83].

У грудні 1961 р. була викрита Ходорівська група. За спогадами Ф. Дроня, арешти розпочалися з наймолодших учасників – І. Щербицького і В. Капітоненка, які «прогоріли на розклеюванні летючок». Спершу слідчі пообіцяли їм «повне прощення, якщо все розкажуть» і навіть відпустили додому на декілька днів. Юнаки повірили і розповіли все, що знали. Ф. Дронь констатує, що «хлопчаки, звичайно, отримали величезні строки і відбули їх повністю» [35, с. 201]. Не послухали вони й поради досвідченішого Ф. Проціва, який радив не давати жодних показів, все заперечувати і нічого не підписувати, щоб КДБ не могло використати їхніх свідчень [86, с. 91]. 8 грудня були заарештовані всі семеро учасників, а 7 травня 1962 р. відбулося судове засідання. Ф. Проціва засудили до смертної кари, Ф. Дронь і М. Проців

отримали 15 років таборів суворого режиму (з них 5 років вони мали провести в тюрмі, а після звільнення ще 5 років не могли проживати в Україні), М. Ханас і Й. Нагребний - 12 років, І. Щербиський – 10 років, В. Капітоненко – 8 років. Всі касаційні скарги суд відхилив [63, с. 66]. У таборі Ф. Дронь розповідав М. Хейфецу, що суд намагався всіляко перебільшити масштаб діяльності і небезпеку групи. Їм приписали підготовку терористичних актів і намір підірвати залізничну колію в Ходорові [35, с. 201]. Інший відомий дисидент З. Попадюк зауважив, що слідчі постійно підозрювали обвинувачених у значно більших злочинах, ніж виявляли, тому дали членам Ходорівської групи «максимум наперед» [86, с. 92].

Менше року проіснувала УНП. Арешти її учасників відбулися 1 червня 1962 р. Всім висунули звинувачення за статтями 56 частина 1 (державна зрада) і 64 (створення антирадянської організації). Зрадником виявився друг Є. Гогуся – П. Дзюра, який володів інформацією про всі плани організації, не проходив свідком у справі, а після арештів зник із села. 26 липня члени групи отримали свої вироки: Є. Гогуся засудили до розстрілу, Є. Грицишину і В. Куликовському присудили 11 років ВТК, П. Палихаті – 6 років, П. Пундику – 5 років. Після касаційних скарг, смертну кару лідерові УНП замінили на 15 років таборів [86, с. 87–88].

За схожим сценарієм, однак зі своїми особливостями, проходила судова справа над учасниками УРСС. Донощиком виявився слухач партшколи М. Ващук, який перебував на засіданні групи 7 листопада 1960 р. Записавши програму організації, він відніс її у львівський відділ КДБ. На початку 1961 р. було порушено кримінальну справу, яка отримали оперативну назву «Сепаратисти» [65, с. 40]. Першими 20 січня 1961 р. заарештували І. Кандибу, В. Луцьківа і С. Віруна. Наступного дня – лідера групи Л. Лук'яненка (Додаток Г). 25 січня затримали О. Любовича. Наприкінці березня слідчі схопили І. Кіпиша та Й. Боровницького [60, с. 581]. Слідство відбувалося у львівському ізоляторі КДБ. Л. Лук'яненко згадує, що після тривалих теоретичних суперечок зі слідчими та представниками ЦК КПУ, він «врешті-

решт повірив, що радянська влада – це не образ, який складається на основі законів...це не те, що вона каже, а те, що вона робить» [29, с. 35]. Найкраще це ілюструють слова старшого слідчого КДБ капітана Денисова: «Конституція існує для закордону». Така «відвертість» прозвучала після того, як Л. Лук'яненко зауважив, що агітація за відокремлення УРСР «не складає жодного злочину», оскільки стаття 17 Конституції проголошує право виходу республік з СРСР, «а значить і право на агітацію» за використання такої можливості. Він також пояснив, що питання про самостійність України мало вирішуватися на всенародному референдумі. На це слідчий відповів: «Якщо б вам навіть вдалося організувати демонстрації у великих містах і на них вийшла маса народу, невже, ти думаєш, що уряд не відправив би війська, щоб розчавити демонстрацію?» [12, с. 40]. Учасники УРСС щиро вірили у правильність своєї діяльності. Як і Л. Лук'яненко, С. Вірун пізніше писав, що право на вихід зі складу СРСР ніяк не може бути злочином, оскільки «саме радянське право не може бути антирадянським» [18, с. 8].

Загалом слідство тривало чотири місяці. За цей час співробітники КДБ намагалися добути всю необхідну інформацію відомими їм традиційними методами. Одним із таких способів було підсаджування агентів, які грали роль націоналістів і провокували потрібні розмови або залякували в'язнів розповідями про можливі тортури. Так вдалося зламати В. Луцьківа, який погодився співпрацювати зі слідством. Чим більше він розповідав і підписував, тим більшим ставав його термін. Йому обіцяли звільнення перед засіданням суду, пізніше – після, а в кінці – тільки після відбуття декількох років ув'язнення. КДБ став використовувати В. Луцьківа як свого підсадного агента (найбільш яскравим прикладом є його фальшиві доноси на Р. Гурного з УНК), а пізніше відправив наглядати за Л. Лук'яненком і С. Віруном у концтаборі [12, с. 38]. Зрозумівши складність свого становища, В. Луцьків, вже перебуваючи у мордовському таборі, в жовтні 1965 р. написав заяву в ЦК КПУ з проханням «звернути увагу» на беззаконня і «допомогти звільнитися з-під арешту». У цьому зверненні він викривав свою співпрацю з КДБ і

відмовлявся від фальшивих свідчень, які були отримані через залякування про можливе побиття. Також В. Луцьків просив переглянути справу інших учасників УРСС [18, с. 103–105]. Це звернення дало протилежний ефект і В. Луцьківа помістили у психіатричну лікарню, у якій він повністю відбув свій термін [60, с. 589].

Створюючи таємну політичну організацію, члени групи передбачали можливість арештів, однак були переконані, що їхні дії підпадатимуть під статтю 62 Кримінального кодексу – «антирадянська агітація та пропаганда». Проте всім інкримінували статтю 56 («зрада батьківщини»). Їх звинуватили у змові з метою захоплення влади. Сподівання І. Кандиби та Л. Лук'яненка на професійний самозахист через свою юридичну освіту виявилися марними. Судді не збиралися керуватися законом, вони виконували вказівки влади. З УРСС розправлялися як з націоналістичною організацією. У вирокі зазначалося, що група готувалася до «збройної боротьби проти радянського ладу» і посиленої агітації в армії [65, с. 40–42]. Судове засідання проходило в травні 1961 р. у кімнаті слідчого ізолятора КДБ. Всі семеро засуджених отримали своїх адвокатів, роль яких була суто формальною. За спогадами Л. Лук'яненка, всі учасники процесу (крім двох адвокатів) були українцями, а «щоб вони вірно служили», за ними спостерігали «російські наглядачі з КДБ». Вироки учасникам ще несформованої організації були надзвичайно суворими. Л. Лук'яненка засудили до смертної кари з конфіскацією майна, І. Кандиба отримав 15 років у виправно-трудових колоніях, С. Вірун – 11 років, І. Кіпиш, В. Луцьків, О. Любович і Й. Боровницький – 10 років [29, с. 67–68]. У камері смертників Л. Лук'яненко пробув 72 дні, перш ніж Верховний Суд УРСР розглянув його скаргу і замінив вирок на 15 років таборів. І. Кіпишу та Й. Боровницькому переглянули статтю звинувачення на 62 і скоротили термін ув'язнення до 7 років. Всіх засуджених відправили до мордовських таборів. Причину таких суворих вироків Л. Лук'яненко вбачав у декількох факторах: по-перше, УРСС була групою інтелігентів, а до того «національно-визвольний рух формувався з простих селянських хлопців» і мав характер збройної

боротьби, по-друге, на ситуацію вплинуло загострення міжнародної обстановки, і, по-третє, того ж року КДБ викрив УНК і Ходорівську групу [48, с. 224].

Парадокс судової справи над УРСС полягав у тому, що саме її учасники виступали в ролі правозахисників, апелювали до закону, вимагали дотримання усіх його норм. Оскільки троє членів групи за фахом були юристами, поширеною в літературі стала назва «справа юристів». До 1964 р. щодо неї ходили різні чутки. У Львові говорили про затримання антирадянської групи, а у Перемишлянах навіть подейкували, що І. Кандиба – це американський шпигун. Тільки в 1964 р. вийшла самвидавча стаття «З приводу процесу над Погружальським», де згадувалася розправа над «київськими та львівськими юристами» [65, с. 43]. У 1966 р. засудженим вдалося передати звістку з мордовського концтабору Потьма. Відтак матеріали справи почали поширюватися серед інших українських дисидентів, а потім потрапили закордон, де в 1967 р. була видана брошура «Українські юристи під судом КГБ» [18, с. 5].

Особливість всіх цих судових засідань над учасниками дисидентського руху полягала в їхній закритості і таємничості. Саме цей факт демонструє, що радянська влада добре усвідомлювала неправомірність власних дій. Суперечила вона і власній Конституції, яка проголошувала відкритий розгляд справ у всіх судах Радянського Союзу. Виняток могли становити тільки випадки, які суперечили «інтересам охорони державної таємниці» [18, с. 12]. Звідси можна зробити висновок, що єдиною «державною таємницею», яку так прагнуло зберегти комуністичне керівництво, була правда про знущання над власним народом.

Репресивна система продовжувала працювати за старими законами. Новий Кримінальний кодекс, який почав діяти у квітні 1961 р. зберіг у собі статті про «шкідництво» (61 стаття) та «антирадянську агітацію і пропаганду» (62 стаття). Саме останню часто використовували при винесенні вироків, адже вона носила універсальний характер щодо будь-якого прояву невдоволення

владою. Наприкінці липня 1962 р. було видано таємний наказ «Про посилення боротьби органів державної безпеки з ворожими проявами антирадянських елементів». Рішенням ЦК КПУ його дія поширювалася на Україну. Об'єктами посиленої уваги КДБ ставали інтелігенція і молодь. Крім переорієнтації апарату на забезпечення «оперативної роботи» щодо виявлення ворожих елементів і своєчасного припинення антирадянських дій, а також посилення «чекістської роботи» у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, наказ передбачав використання «агентури і довірених осіб» для постійного отримання інформації щодо настроїв і процесів у середовищі молоді та інтелігенції. Партійні та громадські організації мали вчасно запобігати перетворенню «політичного хибних поглядів» у антирадянські прояви [65, с. 32–33].

Таким чином, можна зробити висновок, що придушення українського дисидентського руху розпочалося одразу з його появою. Кримінальні провадження стали інструментом політичних репресій проти незгодних з правлячим режимом. Аналіз судових справ підпільних груп і нормативно-правових документів розглянутого періоду, дозволяє простежити тенденцію до активізації репресивного апарату. Радянське керівництво почало діяти на випередження і судити не тільки за конкретні дії, а й за наміри. З кожною новою справою вироки ставали ще суворішими. Все це продемонструвало поступове згортання демонстраційної «відлиги» і перехід до масштабнішої реакції.

3.2 Перша хвиля масових арештів української інтелігенції 1965-1966 рр.

Партійні представники завжди були готові «перевзуватися» і пристосовуватися там, де це було вигідно. Проте в єдиному питанні вони залишалися вірними прихильниками давньої стратегії – у необхідності знищити (якщо не фізично, то хоча б морально) всіх, хто не бажав підкорятися

визначеному курсові, ставив під сумнів постулати офіційної ідеології. Тиск на шістдесятників, який розпочався ще в 1962–1963 рр., набув нових масштабів.

13 жовтня 1964 р. розпочалося засідання Президії ЦК КПРС, яке за своєю суттю перегукувалося із XX з'їздом з його викриттям «культу особи». Проте осуду тепер піддавали самого М. Хрущова, який спершу намагався відкинути всі звинувачення, але вже наступного дня погодився піти у відставку. Першим секретарем вирішили обрати Л. Брежнєва [39, с. 34]. Незважаючи на слова першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, котрий запевнив, що визначена «генеральна лінія XX-XXII з'їздів залишається в силі», критика політичних методів М. Хрущова дуже швидко перетворилася на засудження будь-яких спроб реформування системи [13, с. 841]. У листопаді всі центральні республіканські газети вийшли із закликом прибрати «елементи суб'єктивізму у плануванні». Статті також наголошували, що принцип колективності керівництва є найважливішим для партійного життя. Показово, що на засіданні 14 жовтня Л. Брежнєв постійно зміщував фокус із головної ролі партії на керівну роль партійних органів. Обіцянками захищати партійні кадри, він прагнув зібрати біля себе вірних йому людей [48, с. 144–145]. Сучасники характеризували Л. Брежнєва як «посередність», сіру, невиразну постать, яка зовсім не відповідає образу керівника великої держави. Він був обережним консерватором і такими ж були роки його правління [47, с. 223–224].

2 листопада 1964 р. секретар з ідеології А. Скаба отримав доручення від ЦК КПУ розробити рекомендації щодо посилення «ідейно-виховної роботи» у середовищі творчої інтелігенції [65, с. 31]. 1 грудня він підготував доповідну записку, в якій українським митцям закидали «формалістичні викрутаси», наслідування «найгірших зразків західного мистецтва» і використання національних мотивів. А. Скаба зауважував, що культурні діячі «під виглядом боротьби з культом особи» підпільно або й публічно виступають за перегляд національної політики партії, оскільки вона «не відповідає ленінському вченню» [86, с. 151–152].

А. Скаба ґрунтував свої висновки на основі інформації з органів держбезпеки. Зокрема, наприкінці жовтня 1964 р. КДБ направив два інформаційні повідомлення до ЦК КПУ. Перше з них стосувалося засудження русифікаторської політики українською інтелігенцією, а друге містило копію листа члена Спілки письменників України (СПУ) Ю. Назаренка, у якому розглядалося погіршення стану української культури [16, с. 51–63]. 12 грудня 1964 р. відбулося засідання парткому СПУ, на якому нищівній критиці піддалися І. Драч, І. Дзюба та М. Холодний. Їх звинуватили у пропагуванні «антипартійних поглядів» щодо напрямків «суспільного розвитку української культури». Партком порекомендував виключити І. Дзюбу зі складу СПУ. Варто зазначити, що таке виключення було рівноцінне позбавленню суспільного статусу, коли людина втрачала можливість відкрито займатися своєю діяльністю [86, с. 152].

Під постійним наглядом КДБ перебували й Клуби творчої молоді. «Виховні» розмови, критика і заборони все частіше стали поєднуватися з обшуками. Шістдесятники розуміли, що нова влада знову схиляється до застосування репресій. У середовищі інтелігенції поширювалися чутки про можливі масові судові арешти. Влітку 1964 р. І. Драч прибув до Львова, де поділився з М. Горинем інформацією, яку почув від слідчого КДБ, що учасників львівського клубу збиралися заарештувати. М. Горинь пізніше згадував, що тоді все минулося і діячі продовжили свою роботу, але після приходу до влади Л. Брежнєва «почалася підготовка до розгрому руху, який зародився на ґрунті хрущовської відлиги». Того ж року було закрито КТМ «Сучасник». Львівському «Проліску» вдалося проіснувати до серпня 1965 р. [94, с. 233–235].

Вже на початку 1965 р. радянське керівництво розпочало підготовку до ідеологічного погрому шістдесятників. Кількість інформаційних повідомлень КДБ до ЦК КПУ значно зросла. 27 січня доповідну записку «про посилення ідейного наступу ворожих елементів» проти політики партії і радянського ладу направили П. Шелесту [16, с. 63]. 28 квітня таємне інформаційне

повідомлення стосувалося засудження диспуту «Про національні традиції та духовну культуру народу», який відбувався в Київському державному університеті імені Т. Шевченка і в якому взяли участь «відомі своїми ідеологічно неправильними судженнями щодо національного питання» І. Світличний, А. Горська, І. Дзюба, Е. Біняшевський та Є. Сверстюк [16, с. 99–100]. 9 серпня КДБ доповіло про роботу СПУ з молодими літераторами. У інформаційній записці, яка фактично була доносом, оцінювалася літературна діяльність «ідеологів» І. Світличного та І. Дзюби. На думку органів держбезпеки, їхня творчість слугувала інструментом для «буржуазної пропаганди», тому що в ній «однобічно» й «політично неправильно» трактуються історично-суспільні явища. Їх звинуватили у «ідейній нечіткості», схилянні перед буржуазними зразками мистецтва, написанні демагогічних і провокаційних листів про русифікаторську політику та навіть у пошуках «зв'язків із закордоном» [65, с. 29–30].

Наприкінці серпня 1965 р. розпочалася перша хвиля масових арештів української інтелігенції, яка тривала аж до травня 1966 р. (Додаток Б). Всього заарештували 27 осіб: 24 серпня були затримані І. Гель та М. Зваричевська (Львів); 25 серпня – Є. Кузнецова, П. Моргун (Київ), Я. Менкуш (Львів), М. Озерний (Івано-Франківськ); 26 серпня – М. Горинь та Б. Горинь (Львів); 27 серпня – М. Косів, Т. Старак, С. Батурин (Львів), І. Герета (Одеса), М. Чубатий (Тернопіль); 28 серпня – О. Мартиненко, І. Русин, М. Гринь (Київ), М. Осадчий (Львів), Я. Геврич, О. Заливаха, В. Іванишин (Івано-Франківськ); 30 серпня – І. Світличний (Київ); 1 вересня – В. Мороз (Івано-Франківськ), Д. Іващенко (Луцьк); 4 вересня – М. Масютко (Феодосія); 14 вересня – Г. Садовська (Львів); 13 листопада – С. Караванський (Одеса); 23 травня 1966 р. – А. Шевчук (Житомир). Всіх звинуватили у «антирадянській агітації і пропаганді» (ст. 62 ч. 1 КК УРСР) [88, с. 58].

Кожне затримання ретельно готувалося. За підозрюваними велося постійне спостереження. М. Горинь згадував, що літом 1965 р. відправився на відпочинок у Феодосію, де познайомився із «колишнім в'язнем із Воркути»

Славком. Вони розговорилися і він навіть допоміг купити квитки на потяг, де переодягнені у «галицьких інтелігентів» співробітники КДБ продовжили нагляд. Після арешту М. Горинь зустрів одного з цих чоловіків у відділку [49, с. 209]. Варто зауважити, що радянська влада заздалегідь подбала і про можливий суспільний резонанс. Більшість затриманих дисидентів розповідали, що арешти відбувалися за межами місць проживання. М. Зваричевська і Б. Горинь відмітили, що «вулиця, наче на замовлення, була цілком безлюдна» [25, с. 10; 129].

Під час слідчих процесів тема самвидаву була головною при визначенні «винуватості» затриманих. Загалом, за підсумками операцій 1965 р., було викрито осередки у Львові, Києві, Івано-Франківську та Луцьку, вилучено 13 друкарських машинок і 900 примірників літератури [75, с. 118]. І. Гель вважав, що масовими арештами радянська влада намагалася зупинити налагоджений на всеукраїнському рівні випуск матеріалів самвидаву та їхнє поширення. Крім цього, він виділяє ще дві причини: 1) залякати і зламати молоде покоління української інтелігенції; 2) продемонструвати «тверду руку» і очистити радянський народ від буржуазних націоналістів. «Зачистка» інтелігенції мала на меті унеможливити протести проти реставрації «сталінського минулого» [24, с. 232].

Інформацію про арешти не розголошували, але на «ідеологічних нарадах» партійний актив повідомили про викриття групи націоналістів, які були пов'язані з бандерівцями, поширювали націоналістичну літературу і навіть зберігали зброю. Фактично почалася психологічна обробка громадськості, яка поширювала чутки, доповнюючи їх новими вигадками про зв'язки підпільників із закордонним націоналістичним центром. Однак радянське керівництво не врахувало тогочасної суспільної атмосфери. На волі залишилося багато нонконформістів, які були готові до активної протидії [65, с. 47–48]. 4 вересня 1965 р. сталася безпрецедентна подія, на яку комуністичне керівництво зовсім не очікувало. У київському кінотеатрі «Україна» відбувся прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків», який міжнародні критики

вже відзначили декількома нагородами. Після промови режисера С. Параджанова до обговорення приєднався І. Дзюба. Він повідомив аудиторію про нещодавні затримання. Для більшості присутніх слова І. Дзюби здалися провокативною брехнею, у залі пролунали вигуки «Неправда!», «Ганьба!». Директор кінозалу намагався випхати промовця зі сцени. Хтось із працівників ввімкнув пожежну сирену, щоб відвернути увагу і заглушити виступ. Однак І. Дзюбу підтримав В. Чорновіл, який вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!». Ідею підтримав В. Стус і зауважив: «Протестувати повинні всі!». Але сміливців у залі виявилося небагато. І. Дзюба із сумом згадував, що акція протесту не отримала бажаного резонансу, не вийшла за межі середовища. Все відбулося стихійно, без попередньої підготовки. Спершу промова І. Дзюби мала суто інформативний характер, а форми протесту їй надали заклики В. Чорновола та В. Стуса [87, с. 70]. Проте для радянської влади будь-який вияв непокори був неприпустимий. Почалися переслідування ініціаторів акції. І. Дзюбу звільнили із видавництва «Молодь», В. Чорновола – з посади кореспондента газети «Молода гвардія», В. Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури АН УРСР [65, с. 49].

У листопаді 1965 р. представники інтелектуально-культурного істеблішменту направили колективний лист-петицію до ЦК КПСС і ЦК КПУ з вимогою розвіяти домисли про масові арешти через публічне роз'яснення. Свої підписи під зверненням залишили літератори І. Драч, Л. Костенко, Л. Серпилін, кінорежисер С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов, композитори П. Майборода і В. Кирейко. Спираючись на «ленінські принципи соціалістичної демократії», підписанти сподівалися на «відкритий публічний розгляд справ – як гарантії справедливості. Фактично це було перше звернення, яке вимагало гласності у політичних процесах [17, с. 188–189]. Комуністичне керівництво не наважилося відкрито переслідувати відомих діячів культури і науки, хоча відповіді на лист не надало.

До січня 1966 р. тривали слідчі дії. Характерною особливістю допитів, як і раніше, були залякування. М. Осадчий в автобіографічному романі

«Більмо» згадував, що ледь встигав ухилятися від кулаків слідчого. Однак найбільшого болю завдавало те, що з чесної людини намагалися вперто і послідовно зробити злочинця [32, с. 25–26]. Розслідування тривали щоденно, перевищуючи нормовані години робочого дня. Співробітники слідчих органів змінювали один одного, виконуючи ролі «добрих» і «злих» поліцейських. Від залякувань і шантажу переходили до розповідей про можливі блага у разі співпраці. М. Озерний підрахував, що за період слідства, його 46 разів викликали на допит (Додаток Б). Щоб зламати волю чоловіка, у кабінет приводили його малих дітей, а потім погрожували, що вони виростуть сиротами. Застосування таких прийомів дало свої результати. Співпрацювати зі слідством погодилися М. Косів, Г. Садовська, В. Іванишин, П. Моргун, С. Батурин, Т. Старак. За це вони були звільнені до початку судових засідань [20, с. 99]. Заарештовані виявилися не готовими до такого психологічного тиску. Я. Геврич чесно відповів на зауваження А. Горської про наклеп на неї: «За 105 днів навчать брехати» [88, с. 64].

Загалом відбулося 19 судових засідань, 15 з яких були закритими. Варто зазначити, що навіть на відкрите засідання публіку старанно добирали. Тільки в окремих випадках на оголошення вироку допускалися рідні та друзі підсудного. Перше відкрите засідання відбулося в січні 1966 р. в Луцьку над В. Морозом і Д. Іващенко (Додаток Б). Показового судового спектаклю з нього не вийшло. Підсудні відмовлялися визнавати свою провину, а запрошені свідки свідчили на їхню користь, інколи навіть тавруючи російський шовінізм. Незважаючи на це, 10 січня В. Мороз отримав 4 роки таборів, а Д. Іващенко – 2 роки [65, с. 52-53]. У лютому відбувся суд в Івано-Франківську над М. Озерним, якому присудили 6 років таборів суворого режиму. Цього разу КДБ підбрало лояльних до режиму свідків, але повністю без прорахунків не обійшлося. На засідання був допущений кореспондент газети «Радянська Україна» П. Скочко, який 10 березня надіслав листа першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту з протестом проти демонстраційного судилища. Це звернення і деталі процесу потрапили до самвидаву. Згодом Верховний Суд

таки зменшив покарання М. Озерному до 3 років, а П. Скочка звільнили з роботи [17, с. 118-121]. 24 лютого судовий процес відбувся у Тернополі над М. Чубатим та І. Геретою (Додаток Б). Суд врахував їхню слухняну поведінку в ролі свідків під час справи М. Озерного, а також «щире каяття», і присудив їм 4 і 5 років умовно [19, с. 35, 274]. Повністю закритим був суд в Івано-Франківську над О. Заливахою. Його засудили до 5 років таборів за надрукований на машинці «націоналістичний, антирадянський вірш невідомого автора». Пізніше з'ясувалося, що це був вірш Т. Шевченка «Доля» [19, с. 306].

Київські судові процеси проходили впродовж березня 1966 р. 11 березня Я. Геврича засудили до 5 років таборів (після звернення Верховний Суд УРСР зменшив термін до 3 років). 25 березня Є. Кузнєцова отримала 4 роки таборів (звільнена у 1967 р.), О. Мартиненко – 3 роки, М. Гринь – 3 роки (Верховний Суд УРСР замінив покарання на умовний термін), І. Русин – 1 рік [19, с. 53]. І. Світличний був звільнений 30 квітня 1966 р. завдяки втручання української діаспори, яка організувала широкий рух підтримки (Додаток Б). Міжнародний резонанс змусив радянську владу визнати відсутність доказів і відпустити І. Світличного як «соціально безпечного» [26, с. 30].

Львівські суди розпочалися наприкінці березня 1966 р. 21 березня М. Масютка засудили до 3 років тюрми і 3 років таборів суворого режиму, 25 березня І. Геля – до 3 років, Я. Менкуш – до 2,5 років (пізніше термін замінили на 1 рік). 13-18 квітня суд розглядав справи братів Горинів, М. Осадчого та М. Зваричевської. 15 квітня до Львова прибули І. Драч, В. Чорновіл, Л. Костенко і М. Холодний, 16 квітня – І. Дзюба. Разом з подружжям Калинців, І. Кудіним, родичами та друзями підсудних вони організували підтримку засуджених, кидали їм під ноги квітки і вигукували «Слава патріотам!». Львівські письменники направили до суду клопотання про взяття на поруки Б. Гориня. Проте суд не взяв до уваги ні прохання, ні протести. 18 квітня М. Горинь отримав 6 років таборів суворого режиму,

Б. Горинь – 3 роки, М. Осадчий – 2 роки, М. Зваричевська – 8 місяців позбавлення волі (відпущена після закінчення суду) [60, с. 590–591].

«Перший покіс» завершився 7 вересня 1966 р., коли Житомирський обласний суд засудив А. Шевчука на 5 років таборів суворого режиму. Проте, якщо у всіх вищеперерахованих випадках радянська влада хоча б намагалася організувати демонстративний слідчий процес, то С. Караванського 13 листопада 1965 р. без суду і слідства відправили на 8 років і 7 місяців у табір досиджувати попередній термін за зв'язки з ОУН [88, с. 63-65].

Інформація про арешти й судові процеси стала відомою закордоном. 2 квітня 1966 р. швейцарська газета повідомила про затримання 20 інтелектуалів у Львові й Києві. 7 квітня про арешти розповіли американські видання. Водночас в Україні до ЦК КПУ продовжили надходити колективні листи-звернення з проханнями переглянути справи і скасувати вироки. У самвидаві з'явилися знакові видання, які викривали справжню суть радянської влади, а також розкривали деталі судових процесів. У 1965 р. вийшла книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у 1966–1967 рр. – праці В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)). Поступово ці твори перетворилися із самвидаву на тамвидав, а їхніх авторів чекала доля тих, кого вони підтримували під час «першого покосу» [65, с. 62].

Отже, перша хвиля арештів 1965–1966 рр. викликала небажаний для комуністичної влади резонанс. Замість очікуваного страху у середовищі шістдесятників зародився новий імпульс національно-визвольного руху. Молоде покоління інтелігенції набувало власного політичного досвіду, загартовувалося у протистоянні з тоталітарною системою. Боротьба із самвидавом також не принесла жодних результатів. Навпаки, праці дисидентів ставали все більш політизовані, викривали не тільки «промахи» в культурному середовищі, а розповідали про нові злочини сучасності.

3.3 Продовження репресій в другій половині 1960-х рр. Справи В. Чорновола (1967 р.) та В. Мороза (1970 р.)

Судові процеси кінця 1950-их – першої половини 1960-их років не дали бажаного результату, не збільшили рівень страху в середовищі інтелігенції. Опозиція до режиму зростала з кожним новим затриманням. Тому після першої хвилі масових арештів радянське керівництво розпочало новий наступ на тих, хто був так чи інакше дотичним до шістдесятників, підтримував засуджених, поширював інформацію про свавілля в судах. ЦК КПУ посилив цькування всіх «ненадійних» громадян: збори трудових колективів одностайно засуджували відступників, винуватців виключали з партії і звільняли з роботи. Все це супроводжувалося ідеологічною обробкою суспільства. В Івано-Франківську, наприклад, викладацький колектив політехнічного інституту звернувся з проханням звільнити свого колегу І. Костинюка, який брав читати твори у В. Мороза, а також асистента П. Арсенича, який виступив проти цього рішення. Збори колективу художніх майстерень висловили негативне ставлення до місцевих художників, які підтримали О. Заливаху. У Луцькому педагогічному інституті виключили двох студенток, які «систематично відвідували зборища» Д. Іващенко і В. Мороза [65, с. 60].

Звільнення викладачів і відрахування студентів відбувалися й у Львові, де під підозру у зв'язках з братами Горинями, І. Гелем і М. Зваричевською потрапили більше десятка осіб. О. Горинь пробула в ізоляторі три доби. І. Калинець позбавили роботи і до самого арешту відмовляли у постійному працевлаштуванні. В. Черкаса, брата засудженого М. Масютка, за наказом КДБ звільнили з посади викладача в інституті прикладного мистецтва. У Києві такі заходи мали ще масштабніший характер [60, с. 592].

У другій половині 1960-их років розпочався перегляд законодавчої бази. Керівництво КДБ порушило питання про необхідність «заповнення прогалін» у Кримінальному кодексі новими політичними статтями. До ЦК КПРС було

направлено спеціальну службову записку. На думку її авторів, статті Кримінального кодексу не враховували цілу низку «антирадянських проявів». Пропонувалося доповнити їх новими, які передбачали б кримінальну відповідальність за поширення «завідомо наклепницьких вигадок» про радянський державний устрій, наругу над державними символами, несанкціоновані мітинги та демонстрації. Пропозиції отримали схвалення і в листопаді 1966 р. почала діяти 187–1 стаття [82, с. 799]. Координаторами всієї репресивної роботи залишалися центральні та місцеві партійні органи, а також П'яте управління КДБ, яке було створене у червні 1967 р. відповідно до постанови ЦК КПРС [45, с. 153].

На противагу постійному наступу збереглося те морально-інтелектуальне середовище, в якому розвивалося інакомислення. Лише частково змінилися його прояви. Літературні зібрання з клубів та аудиторій перемістилися на квартири. Осередком нонконформізму в Києві стали домівки І. Світличного, А. Горської та Г. Дворка. Репресії з боку радянської влади ще більше зблизили дисидентів. Виникла система взаємодопомоги, коли матеріальну допомогу надавали тим, хто опинився без роботи. За ініціативи І. Світличного та В. Чорновола було створено спеціальний фонд допомоги. Гроші розподіляли між родинами заарештованих [65, с. 69]. У цей період саме постать В. Чорновола стає знаковою для дисидентського руху. Ще 8 липня 1966 р. його засудили на три місяці примусових робіт «з отриманням 20% заробітної плати» через відмову свідчити на закритому суді проти братів Горинів [17, с. 46]. Однак це рішення ніяк не вплинуло на прагнення В. Чорновола добитися справедливості і донести правду до якомога більшої кількості людей. Він продовжив поширювати самвидав, зокрема підготовлений ним у травні збірник «Правосуддя чи рецидиви терору?». Книга складалася із вступного звернення до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, супровідних листів до голови КДБ УРСР, Прокурора УРСР і голови Верховного суду, авторських роздумів про судове свавілля і 31 додатка, який підтверджував наявність терору проти інакомислячих [20, с. 71].

Ще більший резонанс викликала наступна праця – «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)». У ній автор подав біографічні дані про заарештованих 1965-1966 рр., їхні твори, листи, звернення, а також Лист із табору № 17 Дубравлагу (Мордовська АРСР) про жахливі умови утримання у виправно-трудових таборах. Завдяки цій збірці перед читачами постали не абстрактні «буржуазні націоналісти», а живі талановиті люди, небайдужі до рідної культури [19]. В. Чорновіл відправив книгу першому секретареві УРСР і голові КДБ УРСР. Їхньою відповіддю стало затримання журналіста 3 серпня 1967 р. Слухання справи відбулося в Львівському обласному суді 15 листопада 1967 р. Оскільки процес дозволили проводити відкрито, підсудного прийшли підтримати І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, А. Горська, І. Драч, Л. Костенко, В. Лучук та інші [17, с. 201-209]. В. Чорновола звинуватили у поширенні «наклепницьких вигадок». Фактично так трактувалися листи і звернення до офіційних осіб, зокрема надіслані керівництву УРСР збірник «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» та стаття В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», яку В. Чорновіл оприлюднив на прохання останнього. В залі засідань також звучали закиди в націоналізмі і співпраці із Заходом. Незважаючи на те, що В. Чорновіл досить легко доводив безпідставність всіх звинувачень, його засудили на максимальний термін за статтею 187-1 – до 3 років у виправно-трудовій колонії. Остаточний термін ув'язнення все ж скоротили вдвічі через проголошену амністію до 50-річчя Жовтневої революції. В. Чорновіл так і не розкався у своїй «підривної діяльності», не визнав своєї провини перед радянським народом. Львівський обком КПУ доручив спеціально підготовленим журналістам розповсюдити «правдиві» матеріали про проведений судовий процес [15, с. 478–479].

Після завершення судового процесу І. Дзюба, Л. Костенко і Світличний та Н. Світлична підготували звернення до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, в якому вказали на суцільне порушення процесуальних норм. Вони назвали суд «особистою помстою» владних осіб над людиною, яка не боїться критикувати помилкові дії «окремих радянських установ» і у такий

спосіб «здійснює своє конституційне право». Підписанти закликали першого секретаря ЦК КПУ «особисто втрутитися у справу В. Чорновола», щоб запобігти «ще одному порушенню соціалістичної законності». Однак відповіді так і не отримали [17, с. 212].

Варто зазначити, що в період проведення слідства, праці В. Чорновола вже видавалися закордоном. У листопаді 1967 р. про них говорили на радіостанціях США та Канади, передруковували у журналах і газетах Лондона і Мюнхена. Значно активізувалася українська політична діаспора. Для радянського керівництва така посиленна увага до внутрішніх репресій стала неприємною несподіванкою (Додаток Д). Тепер не вдавалося списати все на «вигадки націоналістів», оскільки зібрані В. Чорноволом факти були добре задокументовані. До того ж ООН проголосив 1968 р. міжнародним роком прав людини. У березні 1968 р. в Монреалі відбулося засідання Міжнародної асамблеї ООН, де оприлюднили петицію з 1,5 тис. підписів про численні порушення в УРСР [65, с. 105]. Політична верхівка СРСР оцінила ці дії як «зручну нагоду» для Заходу розпочати «ідеологічний наступ на Радянський Союз». 12 березня МЗС УРСР направило до першого секретаря ЦК КПУ інформаційне повідомлення, у якому висловило необхідність «опублікувати пропагандистську статтю про інтернаціональне виховання» з побіжною згадкою про арешти 1965-1966 рр. Оприлюднена розповідь про засуджених, які потрапили під «вплив ворожої ідейної пропаганди», мала спростувати тезу про негласність судових процесів. На міжнародній арені пропонувалося «обмежуватися короткою заявою-протестом» проти будь-якого втручання у внутрішні справи держави. Дискусії з цього питання мали негайно перериватися [13, с. 851-852].

Крім хвилі судів над шістдесятниками, про які ставало відомо завдяки активній позиції колег заарештованих, тривали й таємні політичні репресії. Весною 1967 р. було викрито діяльність УНФ. До цього спричинили прорахунки окремих учасників організації, а також ініціатива розпочати звернення до представників влади. У березні 1966 р. група направила

«Меморандум УНФ» на сесію XXIII з'їзду КПСС з вимогою покласти край русифікації і припинити арешти української інтелігенції. Отримавши текст звернення, П. Шелест передав його голові КДБ УРСР В. Нікітченку з вимогою «терміново вжити заходів» [65, с. 74]. У березні 1967 р. було заарештовано 8 членів УНФ: в Івано-Франківській області – Д. Квецка і М. Дяка, у Львівській – З. Красівського, І. Губку, М. Меленя і Г. Прокоповича, в Кіровоградській – Я. Лесіва, в Донецькій – М. Качура. Всім висунули звинувачення за статтями 56 ч. 1 і 62 КК УРСР. Слідство тривало декілька місяців, найдовше тримався Д. Квецко. Він заперечував всі звинувачення і навіть намагався продовжувати антирадянську діяльність в тюрмі. У травні 1967 р. слідство вилучило два документи: «Декларація незалежності Анголи» і «Без вини винний...». У першому Д. Квецко розмірковував над проблемами національного визволення у світі, а в другому – над причинами виникнення УНФ. Через місяць в камері була знайдена «Аграрна політика Українського національного фронту». Мужньо тримався й М. Дяк, який старався брати всі звинувачення на себе. Під час допиту у травні він заявив, що вважає себе переконаним українським націоналістом і не засуджує власні дії, оскільки вони цілковито відповідають його націоналістичним переконанням [86, с. 133–134]. На закритих судових процесах учасники УНФ отримали максимально суворі вироки: Д. Квецка засудили на 20 років з конфіскацією майна (5 років тюрми, 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання), З. Красівського і М. Дяка – на 17 років (5 років тюрми, 7 років таборів і 5 років заслання), І. Губку і М. Меленя – на 11 років (6 років таборів і 5 років заслання), Я. Лесіва – на 6 років таборів, Г. Прокоповича й І. Качура – на 5 років таборів. Останнього за згоду сприяти слідству звільнили в 1969 р. [60, с. 596].

Наприкінці 1960-их років зросла кількість звернень до керівництва СРСР і УРСР. Одним з них став Відкритий лист громадян України на ім'я Л. Брежнєва, О. Косигіна і М. Підгорного із закликом припинити протизаконні політичні суди. Його підписали 139 осіб – від робітників до академіків. Більшу частину підписантів становила творча й наукова інтелігенція. Ініціаторами

звернення були кандидати фізико-математичних наук Ю. Цехмістренко, І. Заславська й В. Боднарчук, літературознавці І. Світличний та І. Дзюба. Ідею також підтримали С. Параджанов, А. Горська, В. Зарецький, В. Стус, І. Драч, Л. Костенко, Є. Сверстюк, З. Франко, М. Коцюбинська, А. Білецький, М. Білецький, Ю. Березанський, М. Брайчевський та інші. Стиль листа був витриманим й обережним, жодних серйозних звинувачень не висувалося. Його автори лише висловлювали занепокоєння «порушенням норм соціалістичної демократії» [13, с. 852–853]. Незважаючи на це, переслідуванню піддалося 33 особи. Членів партії позбавляли партійних квитків, наукових працівників звільняли з роботи, студентів виключали з університетів. Поширювалися чутки про діяльність націоналістичної терористичної організації, яка працює із західними спецслужбами. Однією з її провідників називали А. Горську [23, с. 93–94].

Наприкінці 1960-их років значна частина заарештованих українських дисидентів повернулася з ув'язнення, серед них – В. Чорновіл, І. Гель, М. Осадчий, В. Мороз, Б. Горинь. Сповнені рішучості, вони знову активно долучилися до боротьби з ненависним режимом. Зі свого боку радянське керівництво продовжило здійснювати репресії проти інакодумців. Одним із прикладів цього є арешт В. Мороза після 9 місяців волі. Ще під час перебування в ув'язненні його світогляд значно радикалізувався, В. Мороз впевнився у власній правоті й необхідності протистояння. У червні 1969 р. він вже заявив співкамерникові про необхідність боротися за незалежність України від СРСР [77, с. 103–104].

Варто зауважити, що навіть у таборі В. Мороз не припиняв викривати злочини радянського режиму і відстоювати справедливість (Додаток Е). Впродовж перших місяців 1967 р. він написав одну зі своїх найвідоміших праць – «Репортаж із заповідника імені Берії». Для її створення В. Мороз використав твори мислителів світового рівня – Б. Брехта, Б. Шоу, Ф. Ратцеля, Ф. Бекона, а також наявні в тюремній бібліотеці періодичні видання. Ще одним важливим джерелом інформації були розповіді в'язнів, які відбували

покарання за політичними статтями [77, с. 87]. Головна ідея твору полягала у викритті тоталітарної імперії, яка знецінює життя людини, перетворюючи особистість на «гвинтик», «порожню людину». Автор не закликає до «конструктивного діалогу» в межах системи, а критикує її глибинну суть. Особливістю праці є те, що вона написана в умовах ув'язнення, тобто демонструє погляд на репресивну машину зсередини [65, с. 107]. Завдяки власній обережності і допомозі українських політв'язнів, В. Морозові вдалося передати матеріали на волю. Твір планувалося надіслати до комуністичного керівництва як лист-протест, що й було зроблено у червні 1967 р. На початку 1968 р. київські дисиденти розпочали пошук можливостей передачі праці В. Мороза закордон. І. Світличному вдалося надіслати твір до московських дисидентів, звідки він потрапив на Захід. Досить швидко його опублікували українські емігрантські видавництва і прочитали в ефірі радіостанції «Свобода» [77, с. 90–91].

Восени 1969 р. В. Мороз повернувся до Івано-Франківська, де організував неформальний дисидентський гурток і відновив поширення самвидаву в Івано-Франківській області. Після того, як в середовищі дисидентів фактично стався розкол і частина з них почала схилитися до поміркованих позицій (І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, З. Франко), В. Мороз різко засудив будь-які спроби «співпраці» з правлячим режимом і закликав до посиленого протистояння навіть під загрозою розправи [77, с. 107–108]. Наприкінці 1969 р. В. Мороз зблизився з прихильниками активних методів протистояння, серед них І. Гель, подружжя Калинців, С. Шабатура, В. Чорновіл. З останнім він обговорював ідею створення «Українського вісника» – часопису, який згодом підняв дисидентський рух на новий організаційний рівень [65, с. 119]. В. Мороз взяв на себе завдання дістати нову друкарську машинку, яка б дозволила зберегти конспірацію. Вже у січні 1970 р. В. Чорновіл надрукував перший номер журналу. До нього, зокрема, увійшла заява на підтримку С. Караванського, проти якого відкрили нову кримінальну справу в травні 1969 р. Ініціаторами зі збору підписів були

В. Мороз і В. Чорновіл. Свої підписи залишило 16 дисидентів: 5 з Івано-Франківська, 7 зі Львова і 3 з Києва. Радянське керівництво ніяк не відреагувало на заяву-протест і засудило С. Караванського до 10 років ув'язнення [77, с. 109–111].

Впродовж січня-квітня 1970 р. В. Мороз написав серію есеїв: «Хроніка опору», «Серед снігів», «Мойсей і Датан». Ці твори присвячені темі збереження національного «я», викриття подвійної реальності, боротьби за людську гідність. Однак в середовищі інакодумців вони були сприйняті неоднозначно. Більшість дисидентів погодилися з публіцистичним талантом автора і психологізмом його висновків, але були й ті, кого відштовхнув загальний максималізм. Праці В. Мороза стали помітним явищем в українському самвидаві, що викликало посилену увагу до нього з боку КДБ [65, с. 110]. Наприкінці квітня 1970 р. співробітники КДБ провели таємний обшук на квартирі дисидента, де знайшли тексти його праць. 29 квітня проти В. Мороза відкрили кримінальну справу за статтею 187-1 КК УРСР, а вже 1 червня його затримали й оголосили підозру за статтею 62 ч. II КК УРСР. Слідчі дії тривали до осені 1970 р. За цей час було проведено 12 допитів, які супроводжувалися тиском і шантажем. Однак В. Мороз проявив стійкість і відкинув всі звинувачення. Свідками у справі пройшли 28 осіб, але й вони відмовилися давати покази проти дисидента [77, с. 128–130].

Закритий судовий процес відбувся 17–18 листопада 1970 р. в Івано-Франківську. На нього не допустили рідних і друзів підсудного. У зв'язку з цим В. Мороз висловив протест і відмовився відповідати на звинувачення суддів. Водночас він визнав, що є автором есеїв «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан». В. Мороза визнали винним за ст. 62 як «особливо небезпечного рецидивіста» і присудили 14 років покарання: 6 років у спецтюрмі, 3 роки у ВТК особливого режиму і 5 років заслання [117, с. 486].

Арешт В. Мороза став приводом для консолідації українського дисидентського руху. Представники обох напрямків розпочали масштабну

кампанію на захист колеги. Ініціатором написання більшості заяв-клопотань до вищих органів влади був В. Чорновіл. Він збирав кошти на адвоката, підтримував сім'ю заарештованого, допоміг Р. Мороз написати скаргу від імені дружини українського політв'язня. Загалом було направлено понад 40 заяв-протестів до Верховного Суду УРСР. В. Чорновіл помістив тексти всіх звернень до «Українського вісника». Водночас на Заході, особливо в США та Канаді, зародилися масові рухи на підтримку ув'язненого дисидента [31, с. 121].

Отже, в другій половині 1960-х років спостерігається посилення репресивного апарату держави: кримінальне законодавство доповнюється новою статтею, а в структурі КДБ виникає спеціальне управління для постійного нагляду за дисидентським рухом. Водночас в середовищі інакодумців про себе активно заявляють нові постаті, яким судилося стати символами безкомпромісної боротьби з тоталітарним режимом. Судові розправи над В. Чорноволом і В. Морозом стають приводом для ще більшої консолідації дисидентського руху. Їхні праці потрапляють закордон, де ознайомлюють світову громадськість із сутністю радянського режиму. У цей час український дисидентський рух виходить на новий рівень.

3.4 Становище українських дисидентів у місцях позбавлення волі.

Боротьба проти режиму в таборах

Нове керівництво СРСР, яке прийшло до влади після смерті Й. Сталіна, усвідомлювало неефективність системи ГУТАБу. Низка повстань і значні економічні затрати змусили владу розпочати реформування. Вже в липні 1954 р. ЦК КПРС видав постанову, у якій полегшував режим утримання, повертав 8-годинний робочий день, дозволяв ув'язненим отримувати посилки і передавати листи. 16 вересня 1954 р. особливі табори було реорганізовано у виправно-трудова. У 1956 р. голова МВС М. Дудоров запропонував закрити табори, а небезпечних злочинців перевести до спеціальних віддалених

ізолюваних тюрем. Ті, хто вчинили менші правопорушення мали відбувати терміни у тюрмах-колоніях і виконувати неважку роботу на підприємствах. Заборонялося змушувати в'язнів виконувати тяжку некваліфіковану працю, роботу будівельників, лісорубів, шахтарів. Метою реформування мала стати реабілітація засуджених, а не державна вигода. Показово, що проти цієї ідеї різко виступив голова КДБ І. Серов. Він заявив: «Тяжка праця допомагатиме перевихованню ув'язнених в дусі чесного трудового життя». Зрештою, численні дискусії призвели до того, що 25 січня 1960 р. ГУТАБ було ліквідовано. Однак табірна система не зникла повністю, вона лише пристосувалася до нових реалій. Важливою рисою нової епохи стала зміна політичних в'язнів. Арешти перестали нагадувати «рулетку» сталінських часів, коли арештовували «ні за що». Тепер КДБ затримувало людей за конкретний «злочин», якщо не за кримінальний, то за літературний чи релігійний. Найбільшим «злочином» з кінця 1950-их років стала опозиційність до радянського режиму [56, с. 393–396].

Після вироку суду розпочиналося етапування ув'язненого. За словами І. Геля, це були «найбридкіші і найжахливіші моменти в житті політичного в'язня». Він згадував, що спершу прибув вагоном на Холодну Гору, яка була пересильною в'язницею для тимчасового тримання заарештованих перед подальшим відправленням у табори. Для дотримання порядку всіх зустрічав конвой із собаками. Умови у камері були жахливими: підлога бетонна, відкрита каналізація, всюди бігали щурі. Там І. Гель провів сім днів, хоча зауважував, що дисидентів могли тримати від декількох днів до декількох місяців. Прикладом цьому є В. Мороз, який провів так близько 5 місяців. Складні умови і тривале етапування були елементами додаткового тиску на політв'язнів, бажанням влади зламати їх психологічно [78, с. 97]. Л. Лук'яненко згадував, що «день відправки завжди становив оперативну таємницю». Це було зроблено для того, щоб ніхто не зупинив потяг і «не звільнив націоналістів». Дисидент називає таку утаємниченість «інерцією

чекістів». Він зауважує, що на початку 1960-их років «вже нікому було зупиняти потяг...і поповнювати в'язнями повстанські загони» [28, с. 48].

Переважає більшість політичних в'язнів відбувала терміни у двох табірних комплексах – у Пермській області та Мордовській АРСР. У численних табірних відділеннях існували спеціальні зони, де утримували засуджених за «особливо небезпечні державні злочини». Такими були правопорушення за статтями 56-64 КК УРСР: «антирадянська агітація і пропаганда», «зрада Батьківщини», «створення і участь в антирадянській організації». За даними Прокуратури, станом на 1965 р. у Дубравлазі, де перебувало близько 10 тис. ув'язнених, нараховувалося 3816 «особливо небезпечних». Зазвичай у цьому таборі саме українці становили більше половини засуджених. Дисиденти часто «жартували», що в таборах українська мова функціонує вільніше, ніж в УРСР [128].

У таборах в цей період перебувало багато членів ОУН та УПА – «живе джерело для вивчення українського національно-визвольного руху». Вони прихильно зустрічали своїх співвітчизників, допомагали їм освоїтися, морально підтримували. Розповіді про героїчну боротьбу і численні жертви, на які йшли українці, щоб відстояти право на самовизначення, допомагали дисидентам впевнитися у вірності обраного шляху [30, с. 23]. Яскравим прикладом цьому є радикалізація поглядів В. Мороза, який два місяці перебував в одному таборі з членом Крайового Проводу ОУН, організатором Кенгірського повстання 1954 р. М. Сорокою. Останній став прикладом стійкості й безкомпромісності у протистоянні за українську національну ідею для багатьох політичних в'язнів [78, с. 98].

Умови перебування у таборах залишалися важкими. Норми харчування були низькими – щоденна норма становила 2400 ккал. На день видавали 750 г хліба, 400 г овочів, 85 г тріски і 50 г м'яса (для табірних собак виділяли 400 г). Здебільшого їжа була зіпсована, а додаткові харчі – рідкістю. В'язням заборонялося отримувати посилки із продуктами та цигарками. Їх зобов'язували носити чорну бавовняну уніформу. Щоб забезпечити ізоляцію

від зовнішнього світу, дозволяли надсилати тільки два листи на місяць. Житлові й гігієнічні умови також були жахливими. Барак був поділений на окремі невеликі камери, які містили два-три спальні місця, декілька полиць, дерев'яну тумбу і стіл зі стільцями. Ув'язненим виділяли лише декілька хвилин, щоб помитися у лазні, вода завжди була ледь теплою. Постійний холод і волога, а також погане медичне забезпечення призводили до поширення захворювань [56, с. 416].

Обов'язковою залишалася щоденна примусова праця. За спогадами Л. Лук'яненка, спершу начальник загону дозволив йому ознайомитися із робочою зоною і підібрати собі підходящий варіант. Проте, коли дисидент обрав роботу в цеху, керівник відправив його на електростанцію вантажити і підвозити вугілля. КДБ направляло до табірної адміністрації накази з вимогою направлення політичних в'язнів на найважчі види робіт [28, с. 95–96]. Так, наприклад, М. Масютка, який переніс складну онкооперацію під серцем, змусили працювати вантажником аварійної бригади. Тільки після того, як порозходилися операційні шви, його перевели на в'язання сітчастих сумок. За відмову працювати ув'язненого садили у барак посиленого режиму [131].

Варто згадати ще один спосіб ізоляції інакодумців – використання психіатричних лікарень. Ще в травні 1959 р. М. Хрущов обґрунтував використання психіатрії у політичних цілях. Він заявив, що «злочин – це відхилення...нерідко викликане розладом психіки. Є люди, які борються з комунізмом, але в таких людей психічний стан не в нормі». Ці слова відображають ставлення влади до всіх, хто «відхилився від генеральної лінії», намагався вказати на прорахунки в політиці, боровся за справедливість [68, с. 1–2]. У жовтні 1961 р. набула чинності «Інструкція щодо невідкладної госпіталізації психічно хворих, які становлять суспільну небезпеку», яка фактично легітимізувала позасудову розправу за допомогою каральної психіатрії. Рівно через шість років була ухвалена постанова щодо виділення додаткових коштів для розширення мережі психіатричних лікарень. 29 квітня 1969 р. голова КДБ СРСР Ю. Андропов направив в ЦК КПРС доповідну

записку, в якій виклав план використання психлікарень для захисту «радянського державного та суспільного ладу» [37, с. 129–130].

З 1960-их років на лікарів здійснювався систематичний тиск з боку КДБ і посадових осіб. У 1967–1971 рр. за «антирадянську агітацію і розповсюдження наклепницьких вигадок» в УРСР було госпіталізовано 249 осіб. Становище таких людей було фактично повністю безправним: підсудним не оголошували рішення експертної комісії, позбавляли можливості брати участь у слідчих діях (до справи допускався тільки адвокат), не допускали до зали суду. Закон не обмежував кількість повторних експертиз, але остаточне рішення залишалося за слідчим або прокурором. Механізму апеляції не існувало. Для того, щоб уникнути примусової ізоляції, підсудному потрібно було визнати свою «хворобу» [68, с. 9].

Одним із перших, до кого застосували каральну психіатрію ще в часи М. Хрущова, був генерал П. Григоренко. Він критикував непослідовну політику Першого секретаря ЦК КПРС і заснував у 1963 р. Союз боротьби за відродження ленінізму. За це його відправили на примусове лікування у Ленінградську спецпсихлікарню [100, с. 35]. Варто зауважити, що застосування каральної психіатрії проти дисидентів стало поширеним явищем тільки в 1970-х роках. Однак перераховані вище факти свідчать, що комуністична влада посилено готувалася до нової форми придушення інакодумства. Визнаючи дисидента психічнохворим, вона таким чином намагалася продемонструвати, що його слова і дії викликані виключно хворобою, а тому громадськості не варто до них прислухатися.

Незважаючи на складні умови, українські дисиденти навіть в місцях позбавлення волі продовжували власну боротьбу. У середині 1960-их років до мордовських таборів прибула нова генерація українських політв'язнів. Вона привезла з собою орієнтацію на легальний спротив. До цього учасники підпільних груп не мали можливості налагодити широку мережу співпраці. Натомість заарештовані шістдесятники мали зв'язки як зі своїми колегами, так і з демократичним Заходом [30, с. 25]. Ті, хто перебував на волі, старалися

допомогти ув'язненим не тільки скаргами і протестами. Вони надсилали до таборів речі першої необхідності. Наприклад, А. Горська готувала посилки із теплим одягом [120, с. 12]. Натомість ув'язнені передавали із таборів цінний фактологічний матеріал про методи репресивних практик у політичних «зонах». В умовах суворого нагляду дисиденти постійно шукали способи донести світові правдиву інформацію. Для створення «табірної» літератури вони об'єднували власні зусилля. Варто зазначити, що у другій половині 1960-х років у Дубравлазі одночасно відбували покарання В. Мороз, І. Гель, М. Горинь, Б. Горинь, О. Заливаха, С. Караванський, М. Масютко, Л. Лук'яненко, С. Вірун, Б. Германюк, І. Струтинський, В. Леонюк, Б. Христинич та Я. Гасюк [78, с. 98]. «Хроніку» табору найбільш активні дисиденти старалися вести щоденно. Коли один писав, інший – чергував біля дверей. Щоб передати матеріали, з робочої зони приносили вузький папір, на якому дрібним шрифтом переписували текст літературного чи політичного твору. Передача ретельно готувалася, іноді навіть цілий рік. На побаченні рідні дисидента отримували матеріали і відносили їх у самвидав [44, с. 43].

Ще одним налагодженим способом стало передавання творів через тих, чий термін закінчувався. І. Гель і С. Караванський розробили технологію створення спеціальних контейнерів у вигляді особистих речей, які не викликали підозри під час обшуку. Також українські дисиденти розповсюджували власні рукописи серед інших політв'язнів, проводили інформативні бесіди про ключові події української історії та сучасності [77, с. 87–88]. Навіть в ув'язненні вони не припиняли поглиблювати власні знання. Дисиденти відвідували бібліотеки, виписували книги поштою, займалися переписуванням і перекладом творів світового рівня. М. Горинь пригадував, що зробив близько 300 сторінок виписок з історичних праць. За свідченнями З. Красівського, С. Караванський працював «над книжками майже без передиху» [89, с. 101].

Звичайно, табірна адміністрація забороняла займатися будь-якою неузгодженою діяльністю, проте це аж ніяк не зупиняло борців. Коли

О. Заливасі заборонили малювати, він вирізав свої роботи з дерева, а на клумбі виростив портрет Т. Шевченка квітами [132].

Протистояння ув'язнених дисидентів із табірною адміністрацією відбувалося постійно. В'язні відмовлялися виходити на примусову роботу, замінювали табірну уніформу на власний одяг, вимагали покращення умов утримання. Покарання одного політв'язня ставало стимулом для організації солідарної акції підтримки. Поширеним залишалося написання скарг, заяв та петицій, які надсилали до судових інстанцій, а також на адресу вищих партійних органів. Позиція дисидентів полягала в продовженні самозахисту, який вони обрали ще під час судових процесів – апелюванні до радянського законодавства. Більшість заяв стосувалася оскарження судових рішень, умов утримання, незаконності дій табірної адміністрації. Керівництво табору демонструвало законність і відправляло звернення у відповідні інстанції. Однак звідти завжди приходила шаблонна відповідь: «Відмовити» [89, с. 102]. Цікавим є ще один факт: коли Л. Лук'яненко запитав, чи надсилають скарги відповідно до адресата, адміністрація табору відповіла: «Якщо ув'язнений не знає, який орган відповідальний за розгляд його скарги, то адміністрація спрямовує звернення не туди, куди в'язень адресував, а до того органу, який є компетентним» [28, с. 117]. І. Гелю відмовили пересилати його лист-відповідь через дві причини: 1) в ньому вжито термін «політв'язень», а у СРСР «в'язнів такої категорії немає»; 2) листи із словом «політв'язень» є державною таємницею, тому не можуть відправлятися через звичайну пошту [17, с. 168].

Ще одним адресатом були міжнародні організації. У червні 1969 р. М. Горинь, І. Кандиба і Л. Лук'яненко направили Лист до Комісії охорони прав людини при ООН (Додаток Є). В ньому дисиденти повідомили про спроби органів КДБ звести їх «біологічно з інтелектуалів до примітивів». Вони розповіли про систематичні отруєння найбільш активних політв'язнів. Для того, щоб покращити самопочуття, ув'язнені змушені чергувати «дні посту з днями отруєної поживи». Результатом стає систематичне недоїдання і різка втрата ваги. На будь-які скарги табірна охорона переводить в'язнів у

спеціальні камери із затемненими вікнами і тьмним електричним світлом. Адресанти просили комісію якнайшвидше піддати ситуацію розголосу [17, с. 234–235].

Поширеною формою опору серед дисидентів стало голодування. Воно було моральною зброєю, яка мала на меті пробудити громадську думку. В. Чорновіл вважав, що між написанням заяв протесту і оголошенням голодування є прямий взаємозв'язок: «Якщо не голодувати, не протестувати сьогодні і щогодинно – навіщо сидіти на зоні, який сенс в цих роках життя?» [89, с. 103].

Зокрема, влітку 1968 р. дисидент провів 48-денну голодівку на знак протесту проти вилучення написаних в ув'язненні творів [118, с. 807]. Згідно з нормами, того, хто голодував, через три дні переселяли в окрему камеру. Спершу йому регулярно приносили їжу, а черговий лікар перевіряв стан і намагався переконати припинити «акцію». Якщо ув'язнений навідріз відмовлявся, через 5-10 днів до нього в камеру заходили двоє наглядачів, які силою утримували його, а лікар розпочинав примусове годування через зонд [28, с. 468].

Українські дисиденти навіть в неволі не забували свої культурні традиції. Л. Лук'яненко зазначав, що святкування релігійних свят у таборі відбувалося по-різному в залежності від позиції керівництва. Він застав як «залишки послаблення системи», так і часи, «коли за це суворо карали». У спогадах дисидента «найвільнішим» був 1961 р. На Різдво вздовж приміщення ставили столи і лави, спершу молилися, а потім ходили колядувати від бараку до бараку. Посилені заборони з'явилися у 1962 р. За вшанування релігійних дат садили на голодний пайок. Л. Лук'яненко згадував, що тоді вони влаштовували протести. Заарештовані дисиденти навіть писали скарги до уповноваженого з питань православної церкви, але табірна адміністрація «вважала це зухвальством» і садила їх у карцери на 10–15 діб. Проте, як зазначав Л. Лук'яненко: «Але ми не зупинялися» [127]. Відзначали й дні пам'яті національних героїв. У 1967 р. за ініціативи І. Геля, Б. Гориня, М.

Осадчого, О. Заливахи та Я. Ткачука в мордовському таборі відбулося вшанування Т. Шевченка [89, с. 101–102].

Отже, суворі табірні умови сприяли загостренню протистояння. В ув'язненні дисиденти втратили можливість будь-якого компромісу із владою. Щоденний тиск з боку табірної адміністрації мав на меті морально зламати українських дисидентів. Однак середовище політв'язнів набуло ще більшої згуртованості навколо національної ідеї, опір став життєвою необхідністю. Методи протистояння включали в себе написання скарг і викривальних праць, голодування, збереження власних культурних традицій. Дисиденти налагодили спосіб передачі власних творів на волю, звідки вони потрапляли закордон. Мета боротьби українських політв'язнів полягала в ознайомленні радянського суспільства і світової громадськості з порушеннями норм міжнародного права. Вони прагнули розкрити справжню суть радянського режиму, жахливість його пенітенціарної системи.

Таким чином, можна зробити висновок про системну і жорстоку політику радянської влади, спрямовану на ліквідацію будь-яких проявів громадянського і національного самоусвідомлення. Характерною рисою другої половини 1950-их – 1960-их років стало виразне розходження між офіційною риторикою керівництва та реальними державними практиками. Попри декларований курс на лібералізацію та запевнення у відсутності політичних в'язнів, закриті судові процеси стали основною формою розправи над дисидентами. Тривалі терміни у віддалених таборах мали на меті фізично і психологічно зламати найбільш принципових, а тому найбільш небезпечних для режиму, інакодумців. Для тих, хто залишився на волі, ці каральні практики мали продемонструвати потенційні наслідки будь-якої непокори. Незважаючи на всі спроби радянської влади ствердити власну ідейну вищість, дисидентський рух зберіг власну ідентичність і зумів адаптувати методи спротиву до екстремальних умов ув'язнення. Можна із впевненістю констатувати, що українські дисиденти не зламалися і однозначно виграли боротьбу за власну особистість.

РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У сучасній українській школі національно-патріотичне виховання займає одне з головних місць, особливо на уроках історії України, бо дає можливість виховати свідомих громадян, які розуміють свою приналежність до українського народу. Ключовим напрямком у формуванні особистості на уроках історії є становлення її як національно-свідомої, патріотичної, аналітичної людини, яка буде вміти відстоювати власну думку та критично мислити і знати як оцінювати ті виклики, які постануть перед нею у самостійному житті. Саме під час вивчення новітньої історії України важливо займатися вихованням свідомих громадян, які в майбутньому будуть розбудовувати нашу державу.

Говорячи про національно-патріотичне виховання, варто звернутися до перших його витоків у педагогіці. Зокрема, педагог В. Сухомлинський неодноразово зазначав, що особливо важливим моментом є здійснення національно-патріотичного виховання, спираючись на національні та загальнолюдські цінності; особливо це стосувалося любові до рідної землі, свого краю, сім'ї, мови, багатой історії та культури українського народу. Він стверджував, що національно-патріотичне виховання треба починати з любові до того, що тебе оточує, і цінувати ту неосяжну історичну і культурну спадщину, яка у тебе є [99, с. 275].

Ще одним педагогом, який свого часу зміг систематизувати концепцію національного виховання, був Г. Ващенко. Він зазначав, що найважливішим місцем, де мають виховуватися національно-свідомі особистості, є школа і тому її головним завданням є ще змалечку прививати любов учнів до України та робити все для того, щоб згодом ці учні прагнули до її блага. Також педагог стверджував, що патріотизм формується з глибокої любові до Бога та своєї землі і тому фундаментальними засобами у вихованні він вважав родину,

церкву, школу, фольклор, літературу та мистецтво. У його баченні перед підростаючим поколінням стоїть завдання втілити віковичну жагу до державної та національної самостійності [85, с. 140].

Також висловлювалася стосовно національного виховання і С. Русова, яка вважала, що важливим аспектом становлення патріотичної особистості є звернення її погляду на українську духовність, традиції та національну культуру. Ключовим завданням патріотичного виховання, на її думку, було пояснити учням, що потрібно навчитися поєднувати свої власні прагнення із потребами інших людей, суспільства та держави. Тобто знайти золоту середину між тим, що для тебе корисне, і тим, що становить благо для всієї держави. На уроках вона рекомендувала використовувати такі засоби для розвитку патріотизму, як створення шкільного історико-краєзнавчого музею, проведення екскурсій та особливо вивчення історії свого народу [104, с. 112].

О. Вишневський висловлював свою думку щодо патріотизму та національного виховання, спираючись на переконання про забезпечення захисту та відданості батьківщині, любов до національних традицій та готовність до самопожертви на благо нації. Тобто, він вважав національне виховання першочерговим чинником формування патріотизму, який у свою чергу впливає на будівництво та становлення державності. На його думку, в центрі уваги повинна поставати національна ідеологія, що має на меті державотворчі процеси, формує захист та збереження державності. Він вважав, що головною метою у вихованні є плекання любові до України і у свою чергу виокремив три форми патріотизму: державотворчий, етнічний та територіальний. Також ним були охарактеризовані стадії розвитку національної свідомості:

- стадія етнічного самоусвідомлення, яка вважається основою патріотизму;
- стадія національно-політичного розуміння, що розвивається переважно у підлітковому віці і являє собою осмислення себе як частини нації, досягнення політичних процесів та їх аналіз;

- стадія громадсько-державного сприйняття, яка становить розвиток в особистості усвідомлення відношення до своєї нації [106, с. 152].

Тобто, судячи з цього, ми бачимо, що О. Вишневський був чітко переконаний у тому, що найкращим часом для державно-патріотичного усвідомлення є юнацький вік. Саме в цей період молоде покоління чітко може осмислити ті історичні й культурні процеси, які відбуваються у суспільстві, і це дає змогу додатково виховувати почуття толерантного ставлення до інших націй [106, с. 153].

Аналізуючи точки зору вищезазначених провідних педагогів, розуміємо, що національне виховання формується в особистості поступово, оскільки потребує гармонійного розвитку й свідомого становлення. Воно визначає залучення людини до громадських процесів, виховує в ній почуття відповідальності за майбутнє країни.

Після проголошення незалежності України пріоритетним завданням став розвиток соціально-політичних напрямків у національному вихованні підростаючого покоління. На педагогів було покладено завдання розвивати патріотизм та виховувати свідомих громадян нового суспільства. У цей період почали активно працювати науковці, які стали розвивати сучасну педагогічну науку, підлаштовуючи її під нові реалії життя. У той же час концепція розвитку національного виховання була спрямована більше на етнічний напрямок, ніж на громадський.

Зазначимо, що сучасні українські науковці активно висловлюються щодо важливості виховання національної свідомості в молодого покоління. Серед них І. Бех, який вважає патріотизм однією із ключових систем цінностей для становлення зрілої особистості. Також ним була створена концепція особистісно-орієнтованого виховання, в якій перше місце посіло саме національно-патріотичне виховання [51, с. 7]. У його працях, а також дослідниці К. Чорної, вказується на злитті етнічної ідентичності з усвідомленням свого призначення в суспільних процесах, що являють собою любов до свого народу, місця де ти народився, духовної спадщини, вірувань,

звичаїв та історії української державності. Безпосередньо окреслюються теоцентричний, антропоцентричний і соціоцентричний підходи до становлення та розвитку патріотизму в особистості. Дослідники більш схильні до антропоцентричного підходу, що трактується як гуманізм – провідник патріотизму в соціумі [105, с. 22].

За тлумаченнями Р. Петронговського, людина, яка ототожнює себе з українським народом, вважає себе громадянином України і потребує постійного культурного, історичного та духовного зростання, що згодом буде використане на благо держави, здатна стати патріотично-вихованою та свідомою особистістю суспільства. Також вчений у структурі патріотизму виокремлює пізнавальний, етнічний, заохочувальний і практичний компоненти [80, с. 21].

І. Зазюн особливо наголошував, що патріотизм є одним із чинників формування духовної культури людини і тому його місце у шкільній програмі є надзвичайно вагомим [66, с. 55]. Також педагогиня О. Сухомлинська стверджує, що завдяки засвоєнню історії, розуміння національної ідентичності та культури, самостійно формується патріотизм і тому школа не тільки має передавати знання учням, але й формувати почуття відповідальності за майбутнє своєї країни [97, с. 14].

Н. Михальченко у своїх працях зазначає, що провідну мету національного виховання становить передання суспільного досвіду, культурних здобутків, моральних надбань та світосприйняття українського народу молодому поколінню. Вона вважає, що таке виховання дає підґрунтя для розвитку творчих та інтелектуальних здібностей, а також сприяє розкриттю талантів та індивідуальності кожної людини. Бачимо, що на її думку головною суспільною рисою людини-патріота є її відданість Україні і любов до рідної землі [103, с. 112].

Щодо патріотизму як терміну, то в педагогічному словнику, підготовленому М. Ярмаченком, поняття «патріотизм» розуміється як соціальні і моральні переконання, що визначають відношення людей до

держави в якій вони мешкають, їх дії на її благо і демонструють суспільні почуття у формі любові до своєї країни. Підкреслюючи, що виховання в душі патріотизму є найосновнішим завданням всієї освітньої системи, він наводить такі прояви патріотизму, як: турбота про історичну долю держави, її інтереси і здатність до самопожертви, відданість Україні та її народу, гідність, гордість за історичне минуле та повага до нього, любов до місця де ти народився та виріс [80, с. 18].

Український енциклопедичний словник з етнодержавознавства тлумачить патріотизм, як активну громадську позицію щодо держави, яка базується на природних відносинах людини з своєю країною і відображає почуття національної відданості та усвідомлену відповідальність за її долю. Відповідно до даної енциклопедії, патріотизм це ніщо інше як прагнення служити рідній країні, оберігати її від ворожих загроз та небезпек, а також захищати історичну і культурну спадщину. Патріотизм проявляється у відчутті гордості за здобутки держави у різних галузях, у співпереживанні до труднощів свого народу і в неприйнятті соціальних негараздів, які вимагають подолання [116, с. 572].

С. Гончаренко у своєму педагогічному словнику визначав патріотизм як одне з головних громадських почуттів, що проявляється у відданості українському народу, повазі до історичних та культурних надбань, шанобливому ставленні до традицій і звичаїв. Саме з його точки зору, патріотизм проявляється у діях, направлених на розвиток та благо країни, і передбачає забезпечення її оборони [121, с. 249].

Бачимо, що патріотизм – це в першу чергу вчинки та дії на благо держави. Молоде покоління своїми діями має демонструвати творення майбутнього України. Тобто для патріотизму характерним є один визначальний критерій – держава і її розбудова виступають головною цінністю. Тому із шкільних парт учні мають виховувати прагнення бути корисними для своєї країни. Також патріотизм найчастіше проявляє з емоційного боку, тому що є пов'язаним із відданістю Батьківщині та

готовністю захищати рідну землю. Судячи з поглядів та ідей вищезгаданих педагогів та науковців, можемо простежити, що сформувалося підґрунтя теорії національно-патріотичного виховання. Воно являє собою принципи, закономірності та завдання виховного процесу, спрямованого на розвиток особистості з чіткою громадянською позицією. А сучасна педагогіка трактує національно-патріотичне виховання як послідовний процес становлення національної єдності, громадської цінності і активності [80, с. 23].

Офіційна нормативна база національно-патріотичного виховання налічує низку документів, спрямованих на реалізацію цього виховання в освітній системі. Це безпосередньо Закон України «Про освіту» [6], Закон України «Про повну загальну середню освіту» [7], Концепція розвитку освіти України (на період з 2015 до 2025 року) [10], Національна доктрина розвитку освіти України [5], Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» [4] та інші. Але найважливішою серед них є Концепція національно-патріотичного виховання ухвалена наказом Міністерства освіти і науки України № 527 від 6 червня 2022 р., яка передбачає спрямування виховання на формування самостійної особистості, що здатна відстоювати свої громадські інтереси та інтереси країни [9].

Аналізуючи Національну доктрину розвитку освіти України, її головною рушійною силою є становлення особистості, яка дотримується законів, поважає права інших людей та виконує власні обов'язки, є національно-свідомим громадянином із почуттям поваги до релігійних, моральних, мовних та культурних виборів будь-якої людини [5]. Бачимо, що дані документи розкривають мету та головні завдання національного виховання в системі освіти.

Мета національно-патріотичного виховання виходить із наступних завдань:

- формування шанобливого ставлення до законів України, Конституції України та символів держави;

- формування громадських та патріотичних почуттів до культури та історичної спадщини України;
- повага до військовослужбовців та всіх захисників України;
- розуміння не тільки своїх прав, а й того, як не порушувати права і свободи інших людей;
- розвиток толерантності у відношенні до інших культур та народів;
- формування гуманізму, як ключової форми громадянського суспільства;
- становлення поваги до культури, мови та духовної спадщини своєї країни;
- формування моральності та активної участі у громадському житті за допомогою дотримання законів та взяття на себе відповідальності у вирішенні непорозумінь відповідно до принципів демократії;
- сприяння розвитку екологічної культури, тобто відповідальності за природу, яка є національним благом держави [123].

Навчально-виховний процес є рушійною силою у становленні особистості учнів. Під час нього всесторонньо розвиваються не лише здібності підростаючого покоління, а й їх погляди та переконання. Головним завданням навчальних закладів є виховання особистості з чітко сформованими моральними якостями, відчуттям патріотизму та своєї власної позиції.

Ключовими ідеями національного виховання є:

- ідея національного напрямку виховання, яка являє собою становлення в учнів поваги та шани до національних звичаїв і традицій, рідної мови, культури українського народу та її багатства. Тобто, учні – це свідомі громадяни, які розуміють своє призначення у розбудові власної держави;
- ідея культуровідповідності – означає виховання і навчання учнів у єдності з культурними традиціями та надбаннями українського народу. Також ця ідея окреслює необхідність виховання через призму культурного процесу. Тобто, в учнів формуються ключові погляди через приклади культурного надбання українського народу;

- ідея гуманізму, означає спрямовування виховного процесу в такий напрямок, щоб майбутнє покоління вважало людську особистість найвищою цінністю [8].

Із вище зазначеного можна констатувати, що ідентичність людини формується поступово і залежить від багатьох факторів та чинників впливу, зокрема території на якій проживає людина, етнічності та усвідомлення свого походження. Тому навчальні програми повинні враховувати всі ці особливості і комплексно поєднувати всі ці чинники та ідеї.

Патріотичне виховання ґрунтується на основних принципах педагогічного виховання, таких як гуманізм, індивідуальний підхід до кожної дитини, принцип природовідповідності та дитиноцентризму. Проте, крім цих принципів, є ще й наступні:

- принцип національного напрямку, який являє собою розвиток національної свідомості, любові до своєї держави та її народу, формування поваги до культурних надбань, духовності та минулого, а також шанобливого ставлення до культур тих народів, які проживають на території України;

- принцип національної ідентичності має на меті сформувати здатність пишатися своєю приналежністю до українського народу. Він сприяє активній громадській позиції у розбудові та захисті країни;

- принцип суспільної та історичної пам'яті сприяє збереженню культурних та моральних цінностей українського суспільства;

- принцип самоконтролю розвиває в учнів уміння критично та зважено приймати самостійні рішення, що формує чітку громадську позицію та відповідальність за свої дії перед суспільством;

- принцип культурної спадщини означає збереження культурної, духовної, матеріальної та моральної спадщини держави для нащадків;

- принцип суспільних викликів дає змогу підготувати підрастаюче покоління до нових реальних соціальних ситуацій, які виникають у державі та має на меті виховати свідому молодь, яка буде готова до вирішення життєвих проблем і стане на захист України;

- принцип зв'язку з національною культурою передбачає творення базової культури на підґрунті вже відомих морально-етичних досягнень українського народу;

- принцип мультикультуралізму означає злиття української культури із європейським і світовим середовищем завдяки толерантності, відкритості до нового та сучасного, впровадженню змін на прикладі європейських країн [9].

На чотири головні групи систематизують методи національно-патріотичного виховання:

- перша група методів – ціннісно-орієнтовані, спрямовані на виховання патріотизму, відданості інтересам своєї країни, турботливому ставленні до багатств рідної землі. Ці методи мають обов'язково використовуватися педагогами на уроках історії, адже вони дозволяють доносити загальні цінності патріотичного виховання через патріотичні бесіди, дискусії, аналіз історичних подій;

- друга група методів – діяльнісно-організаційні, об'єднує засоби для організації діяльності і виховання соціального досвіду. Характерними прийомами для цієї групи є ігрові методи, тренування, формування навчальних вимог, забезпечення умов самостійного вибору;

- третя група методів – стимулювання активності патріотичного виховання, що орієнтоване на заохочення бажаної поведінки та активності. У переліку цих методів головне місце посідають організація змагань, заохочення, конкурси, дисциплінарні заходи, які потребують виваженого застосування;

- четверта група методів – спрямована на педагогічну підтримку та супровід. Вона включає в себе співпрацю педагога та учнів, формування взаємної довіри, проведення спільних ігор і виховних заходів, а також оцінку індивідуальних особливостей розвитку й рівня вихованості кожного учня. Головним завданням є забезпечення умов для досягнення успіху та надання можливостей учням проявити себе [135].

Основною метою національно-патріотичного виховання в освітньому процесі є формування в молоді чіткої позиції приналежності та любові до Батьківщини, її духовності та культури. Ця мета має реалізовуватися повною мірою через різновид навчальних і виховних завдань на уроках новітньої історії України.

Під час вивчення новітньої історії України теоретичні принципи національного виховання ґрунтуються на любові до України, її культури, звичаїв та традицій. На уроках чітко простежуються приклади відданості та сили українського народу під час вивчення запропонованих у освітній програмі тем. Тож саме на основі історії нашого минулого відбувається становлення учнів як свідомих громадян [50, с. 13].

На даний час завданням учителів, батьків, громади та влади є підготовка молоді до різних викликів, які виникають у суспільстві. Адже значні корективи у наше життя внесла війна, яка зараз випробовує на міцність український народ, та попри все вона стала й каталізатором піднесення національного духу та патріотизму, як серед дорослих так і серед дітей. Військова агресії проти нашої країни дає значні виклики у пошуку нових методів та форм виховання підростаючого покоління. Тож, спираючись на приклади з тем новітньої історії України, педагоги можуть чітко продемонструвати учням досвід українського державотворення та боротьби із загарбниками [58, с. 106].

На уроках новітньої історії важливо особливу увагу акцентувати на розвитку громадянської компетентності. Вона дає не лише вміння працювати із навчальним матеріалом та історичними джерелами, але й розвиває критичне мислення, логіку та вміння на історичному досвіді не робити тих самих помилок, що в свою чергу дозволить учням зважено оцінювати всі суспільні виклики [72, с. 13–14].

Головною метою у вивченні новітньої історії України є: розуміння учнями державотворчих процесів, становлення національної ідентичності, чітке бачення боротьби за незалежність України на конкретних прикладах, а

також розвиток громадської свідомості, що дає розуміння історичних подій, їх причин та наслідків. Також слід зазначити і теоретичні засади національно-патріотичного виховання, які мають використовуватися при вивченні новітньої історії України, ось кілька з них:

- психолого-педагогічні – мають на меті розвивати в учнів на уроках історії критичне мислення, уміння аналізувати та порівнювати історичні факти чи події. Педагог відповідальний за створення сприятливої атмосфери в класі, має спонукати учнів до дискусій та розвивати у них вміння доводити власну думку спираючись на історичні факти;

- методологічні – урок повинен поєднувати в собі навчання та виховання, цього можна досягти шляхом обговорення історичних ситуацій, рольовими іграми, аналізом історичних джерел та створенням цікавих спільних проєктів;

- історико-культурні – на прикладі вивчення тем новітньої історії чітко можна простежити боротьбу за українську державність у XX–XXI століттях, що, у свою чергу, заохотить учнів до збереження нашої ідентичності та культурних надбань;

- філософсько-ціннісні – через призму історії виховувати повагу та любов до України, державних символів і наміру її захищати;

- соціально-правові – на уроках історії, на конкретних прикладах учні мають зрозуміти значення законів, прав та обов'язків [98, с. 176–178].

Варто також зазначити, що ключовою складовою у шкільному вихованні є й військово-патріотичне виховання, яке стало неабияк актуальним в даний період часу. Ця складова формує в учнів готовність до оборони України, повагу до Збройних сил та розвиток прагнення в майбутньому пов'язати своє життя із військовою діяльністю. Зміст такого виховання сприяє розвитку в учнів дисципліни, поваги до військових традицій, відвагу і почуття обов'язку перед народом та державою, а також шанобливе ставлення до захисників, які загинули захищаючи Україну [64, с. 35].

Новітня історія України має чимало прикладів мужньої боротьби українців за державність та свободу, серед них:

- Українська національно-визвольна революція 1917–1921 рр. – проголошення Української Народної Республіки, діяльність Центральної ради, боротьба армії УНР, створення ЗУНР та підписання Акту злуки 29 січня 1919 р.;
- Боротьба ОУН та УПА (1929–1950-ті рр.) – спротив нацистській та радянській окупації;
- Дисидентський рух (1950–1980-ті рр.) – ненасильницька боротьба за свободу самовираження з радянським тоталітарним режимом;
- Проголошення незалежності України (1991 р.);
- Помаранчева революція (2004 р.) – масові мирні протести проти фальсифікації виборів;
- Революція гідності (2013–2014 рр.) – народні протести за європейський напрям руху країни та проти авторитаризму верхівки влади;
- Російсько-українська війна (з 2014 р.) – героїчна боротьба проти російської агресії, починаючи з анексії Криму до повномасштабного вторгнення у 2022 р.

Подання та акцентування на цьому уваги дасть змогу учням усвідомити, що свобода та незалежність нашої державі не далися легко, а виборювалися різними методами. Тож на сьогоднішній час патріотичне виховання – це новий потік духовного зцілення народу, яке має на меті сформувати в Україні нове суспільство, яке готове до викликів та змін, створити новий рівень громадської свідомості, що дасть поштовх до розквіту національної самосвідомості молоді [3, с. 95].

Таким чином, можна зробити висновок, що теоретичні засади національно-патріотичного виховання під час вивчення новітньої історії України виходять із поєднання культурних, історичних, психолого-педагогічних, моральних і методологічних основ. Вони визначають формування в учнів патріотизму, любові до України та готовності стати на її

захист. Відомі педагоги та науковці, досліджуючи національне виховання та патріотизм, дійшли до спільного висновку про важливість виховання в учнів відданості своєму народу та рідній землі. Тож головним завданням під час вивчення історії у старших класах є розвиток і становлення цієї любові та готовності боротися за державну самостійність, спираючись на приклади з історичного минулого. Основи національно-патріотичного виховання під час вивчення новітньої історії України сприяють забезпеченню єдиного підходу до виховання особистості, яке сполучає знання з історії і практичні вміння ініціативного громадянина суспільства. Вони формують важливе підґрунтя для становлення нового покоління українців, які не тільки відчують гордість за свою країну, але й спроможні відповідати за її теперішнє та майбутнє.

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ Й ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА ПРИКЛАДІ ВИВЧЕННЯ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Формування національної свідомості й патріотизму є ключовою метою сучасної української освіти. Виходячи з цього, пріоритетним завданням є вивчення новітньої історії України, зокрема тем, пов'язаних із політичними репресіями, які проводилися радянським режимом проти українських дисидентів. Дана тематика чітко дозволяє простежити форми та методи боротьби дисидентів проти тоталітаризму, а також на реальних прикладах демонструє усі засоби заборони інакодумства в радянські часи. Вивчення цих подій дасть можливість не тільки ознайомити учнів із фатальними та трагічними сторінками історії, а й дозволить виховати у них вміння критично мислити, аналізувати, давати оцінку методам спротиву дисидентів та досліджувати форми репресій спрямованих проти них.

Аналізуючи шкільну програму новітньої історії України, затверджену Міністерством освіти і науки України, слід зазначити, яке саме місце ця тематика посідає в ній. Навчальна програма інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10–11 класів містить тему вивчення дисидентства у третьому розділі «Україна в період «відлиги»», зокрема у четвертому модулі – «Опозиційний рух: «шістдесятники» і дисиденти». У рамках цього змістового блоку визначено вивчення опозиційного руху, зокрема шістдесятництва й дисидентства, у контексті його зародження, ідеологічних переконань та форм вияву. Вказується та чітко розкривається переслідування інакодумців і методи їх покарання у період «відлиги», що характеризує суперечливу політику того часу [2, с. 45].

Навчальна програма «Історія України» для 11 класів передбачає вивчення теми дисидентства у другому («Україна в умовах деєталінізації») та третьому («Україна в період системної кризи Союзу Радянських

Соціалістичних Республік») розділах. Тут акцентується увага на опозиційному русі та його формах. У даній програмі виділяються хвилі арештів дисидентів, форми їх переслідувань репресивною радянською політикою, зокрема проти: В. Мороза, В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного та інших. Крім того наголошується на значенні дисидентського руху спрямованого на формування принципів свідомого громадського суспільства [3, с. 97–98].

Міністерство освіти і науки України в своїх програмних положеннях виразно описує навчальні й виховні завдання вивчення цієї тематики, а саме:

- ☐ ознайомлення учнів із ключовими ознаками опозиційного руху;
- ☐ розвиток вміння аналізувати передумови і причини виникнення дисидентства, його головні течії й методи боротьби;
- ☐ порівнювати періоди становлення дисидентського руху та давати оцінку їх діяльності;
- ☐ формувати в учнів критичне мислення, розуміння причинно-наслідкових зв'язків репресивних методів тоталітаризму;
- ☐ визначення місця дисидентського руху у формуванні інтелектуально-зрілого українського суспільства, що має на меті пробудження національної свідомості у пригнобленого народу;
- ☐ вміння працювати з історичними джерелами, листами дисидентів і самвидавчими матеріалами;
- ☐ виховання шанобливого ставлення до діячів дисидентського руху, які ціною свого життя та свободи, боролися з тоталітарною радянською владою [2, с. 7].

Програми вказують на ґрунтовне вивчення дисидентського руху, що в свою чергу буде сприяти розвитку в учнів розсудливості, аналізу, порівняння та усвідомлення важливості активної громадської позиції задля розвитку суспільства.

Автори підручників історії України, по різному подають матеріал пов'язаний із дисидентським рухом. Ось наприклад, у підручнику авторів В. Власова і С. Кульчицького «Історія України» (рівень стандарту/профільний

рівень, 2019 р.) для 11 класу, виокремлено чотири окремі параграфи для вивчення шістдесятництва і дисидентства. Авторами викладено не тільки фактичний матеріал, а й звернено увагу на методи та форми опозиційного руху у контексті правозахисної, релігійної і культурної діяльності. Значущим є те, що у підручнику увага зосереджується і на хвилях арештів дисидентів і на діяльності інакодумців, що дає змогу учням чітко побачити та проаналізувати не тільки масштаби репресивної політики, а й той спротив радянському режиму, який творили дисиденти [107, с. 118].

Варто проаналізувати і підручник авторів М. Мудрого та О. Аркуші – «Історія: Україна і світ» (інтегрований курс, 2019 р. для 11 класу), який теж містить матеріали пов'язані із опозиційним рухом в УРСР. Дана тематика розглядається у підручнику на міжнародному тлі правозахисного руху другої половини ХХ ст. Даний метод подання матеріалу дає можливість учням чітко проаналізувати та порівняти досвід перебігу правозахисних дій у контексті боротьби за права людини не тільки в УРСР, а й у країнах Європи. Вказані автори використали короткі біографічні дані дисидентів, історичні джерела та фрагменти документів. Такий підхід дозволяє учням навчитися працювати та аналізувати історичні документи [111, с. 144].

Аналізуючи сучасні підручники, зокрема авторки Г. Хлібовської та співавторів М. Крижановської, О. Наумчук – «Історія України» (рівень стандарту, 2024 р.) можна побачити, що матеріал пов'язаний із дисидентським рухом розміщений в рамках теми про «кризу радянського ладу». У цьому підручнику репресії проти інакодумців подані у вигляді конкретних фактів, статистичних даних, ілюстрацій та уривків із документів. В даному підручнику переслідування дисидентів, показує учням реальні події тогочасного періоду і дозволяє зрозуміти суперечливість радянської влади. Але на противагу виданням В. Власова і М. Мудрого, в цьому підручнику матеріали місцями обмежуються змістом і більш вузько подають завдання для детального аналізу теми [114, с. 124].

Слід згадати і про сучасний підручник «Історія України» (профільний рівень, 2024 р.) автора О. Гісема із співавторами. Дисидентському руху виділений окремий параграф з детальним описом його зародження, оригінальними фактами, короткими біографічними даними та завданнями спрямованими на аналіз та роботу в групах. Авторами використані цікаві методи подання матеріалу із застосуванням посилань на фільми, фотографії інакодумців із слідчих справ та роботу з історичною картою [109, с. 111].

У підручнику «Історія України (рівень стандарту)» 11 клас 2024 р. авторів А. Галімова, О. Гісема, О. Мартинюка також виділено окремий параграф пов'язаний із дисидентством, який розміщений в розділі про період кризи радянської системи, що дозволяє простежити зв'язки переслідувань інакодумців із політичними, соціальними та економічними чинниками впливу. З незначних недоліків цього підручника слід зазначити недостатню деталізацію конкретних справ та постатей. З переваг, то це системний підхід до викладеного матеріалу, використання цікавих практичних робіт, застосування міжпредметних зв'язків і компетентнісного підходу [108, с. 108].

Поданий аналіз навчальних програм та підручників дає можливість зробити декілька узагальнень:

□ Найперше це те, що тема дисидентського руху та репресивної політики радянського тоталітарного режиму є однією із складових частин шкільного курсу новітньої історії України, а також є офіційно затвердженою у змісті шкільних навчальних програм рекомендованих Міністерством освіти і науки України.

□ Другим узагальненням є те, що аналіз підручників вказує на різні форми подання даної проблематики від фактологічного матеріалу до методів висвітлення історичних джерел та документів, що в свою чергу сприяє формування критичного мислення в старшокласників.

□ Третім узагальненням є той факт, що залишається необхідність у розширенні діапазону джерелознавчих матеріалів і завдань, які б давали змогу учням не тільки заучувати факти, а й усвідомлювати їх у історичному і

громадянському контексті. Хоча порівняно з підручниками 2019 р., у деяких сучасних підручниках значно покращилося змістове наповнення даної тематики.

Через вищезазначений аналіз підручників і форм подання у них цієї проблематики маємо підстави стверджувати, що історія спротиву радянському тоталітаризму є не лише історичним фактом, а і ефективним методом виховання сучасної національно-свідомої молоді. Осмислення цієї трагедії, яка випала на долю дисидентів дає змогу учням зрозуміти ціну свободи, важливість відповідальності перед Батьківщиною і сенс людської гідності. Завдяки даній темі вчителям легко виховати на уроках історії почуття патріотизму в молодого покоління, адже дослідження діяльності дисидентів, їх переконань, самвидаву, листів, спогадів та творів слугує основою для формування у школярів моральних переконань, розширення світогляду, вміння аналізувати і робити власні висновки. Використання такого підходу на уроках новітньої історії України дає можливість об'єднувати знання із вихованням і стає поштовхом для розвитку громадянської активності [1].

Формування національної свідомості та патріотизму є невід'ємною складовою уроку історії України, бо учні можуть простежити на конкретних прикладах як саме відбувалася боротьба за самостійність, незалежність і свободу нашої держави. Дисиденти є цьому наглядним прикладом, адже тоталітаризм не терпів спротиву та протистояння панівній думці. Саме ця проблематика здатна виконати важливу виховну функцію – творити національну свідомість, патріотизм і повагу до нашої історії у підростаючого покоління.

У попередньому розділі чітко розкривалося теоретичне підґрунтя національно-патріотичного виховання, проте слід наголосити і згадати ще про декількох відомих педагогів, які доводили важливість розвитку патріотизму на уроках історії.

Серед них О. Пометун, яка вказувала на те, що ключовим завданням під час навчання у школі, а точніше вивчення історії є:

- розвиток почуття патріотизму, національної гордості та шанобливе ставлення до культурних надбань нашої нації;
- школа повинна створювати необхідні умови для здатності учнів самостійно і критично мислити, приймати рішення та брати відповідальність за свої дії;
- становлення та формування унікальних якостей та особистісних рис кожного здобувача шкільної освіти;
- необхідність розвитку історичного та критичного мислення, уміння працювати з історичними документами, фактами, порівнювати та робити висновки;
- навчальний процес має сприяти національному вихованню, усвідомленню себе частиною українського суспільства, повазі до прав людини та демократичних цінностей;
- завданням шкільної освіти є формування на уроках основних компетентностей, у тому числі громадянської, інформаційної, історичної, комунікаційної та інших [83, с. 64-69].

Судячи з цього бачимо, що О. Пометун вважає основною метою шкільного навчального процесу розвиток активної і відповідальної особистості, яка у майбутньому зможе, не боячись викликів суспільства, діяти на благо нашої держави.

Ще одним сучасним педагогом, який досліджував суть національного виховання на уроках історії є С. Терно. Він був одним із перших, хто розпочав вводити у шкільну історичну освіту компетентнісний підхід. На його думку, головним завданням вивчення історії в школі є не тільки передання знань, а й розвиток в учнів патріотичного, історичного та критичного мислення. Ним виокремлені такі ідеї виховання, як:

- патріотичне виховання через призму критичного мислення. На думку педагога, воно передбачає те, що істинний патріотизм не спирається на надмірний запал, а ґрунтується на осмисленому розумінні історичного минулого свого народу, його зусиль, здобутків і недоліків. Через це уроки

історії повинні виховувати не нестримний фанатизм, а всеосяжне почуття любові до своєї держави, створене на основі знань, розуміння історичних процесів та відповідальності за її майбутнє;

□ розвиток історичного мислення, що являє собою здатність аналізувати історичні джерела, історичні події, вміти встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та правильно робити власні висновки. С. Терно вважав, що через розуміння історичних процесів зароджується національна свідомість і суспільна позиція;

□ впровадження компетентнісного підходу під час вивчення історії, особливо це стосується патріотизму. У своїх працях С. Терно тлумачить патріотизм як основу громадянської компетентності, яка проявляється у свідомому відношенні і розумінні історії власної держави, прагненні захищати її інтереси і бути злученим до будівництва демократичного суспільства;

□ застосування інтерактивних методів навчання, серед яких педагог пропонує використовувати на уроках історії роботу з історичними джерелами, дебати і дискусії, рольові ігри, аналіз документів, метод порівняння тощо. На думку педагога, дані методи сприяють становленню активної громадської позиції та вмінню критично мислити і аналізувати [102, с. 109].

Український педагог та професор Б. Ступарик також висловлювався щодо сутності національно-патріотичного виховання та його становлення на уроках історії. У своїх працях ним було неодноразово розглянуто патріотичне виховання як ключовий напрямок роботи української школи, яка має гарантувати розвиток в учнів любові до своєї країни, громадянської самосвідомості, моральної та етнічної приналежності. На його думку, уроки історії найкраще підходять для цього, тому що саме вони дають можливість усвідомити героїзм історії українського народу, його боротьбу за свободу та державність. Зазначається ще й те, що викладання історії має бути направлене не тільки на оволодіння фактами, а передусім на виховання почуття патріотизму, національної гордості та любові до рідної землі [96, с. 165].

Педагогом також були виокремлені такі головні ідеї розвитку патріотичного та національного виховання як:

□ школа – центральне місце виховання свідомого громадянина, що визначає головним її завданням виховати людину, яка буде любити свою історію, мову, культуру, власний народ і буде активно працювати на користь своєї Батьківщини;

□ історія як духовний корінь патріотизму. Це означає, що вивчення історії України дасть змогу зародитися усвідомленому і шанобливому ставленню до героїчного минулого, традицій, змагань за волю і самостійну державність;

□ вчитель – провідник патріотичної ідеї, що означає важливість вчителя як наставника, який на уроках задіює не лише історичний матеріал і дає знання, а й формує в учнів повагу і любов до свого народу та держави, а також вміння критично мислити та аналізувати історичні події;

□ виховання завдяки духовним і моральним цінностям, за Б. Ступариком, має на меті опору на: гуманізм, гідність, волелюбність і любов до рідної землі, тому саме ці опори він вважає осередком і духовним стрижнем нації;

□ неподільність національного і загальнолюдського. На думку педагога, гуманізм є основою патріотизму, тому слід виховувати в учнів не тільки любов до своєї держави, а й повагу і шанобливе ставлення до інших народів та їх історії і культури [96, с. 167].

Аналізуючи дані судження педагогів, усвідомлюємо, що на уроках історії необхідно створювати умови формування моральних, емоційних і пізнавальних компонентів виховання, які у свою чергу будуть сприяти становленню свідомого громадянина і патріота своєї країни. Особливо значущим це є під час вивчення теми дисидентського руху і репресивної політики тоталітаризму проти них. Саме ця історична тематика дає можливість краще усвідомити ціну свободи, значення діяльності дисидентів, як мужніх і нескорених людей, що боролися проти свавілля тоталітарного режиму.

Важливим завданням учителя є підготовка проблемних питань, які мають бути детально обдумані та висловлені учнями. На уроці слід залучати якомога більше учнів завдяки використанню інноваційних технологій, творчих і дослідницьких завдань, інтерактивних методів тощо. Через призму вивчення життєвого шляху інакодумців у старшокласників легко розвивається критичне мислення, здатність аналізувати та знаходити причинно-наслідкові зв'язки і вміння аргументовано відповідати на непрості запитання [53, с.166].

А зараз ми розглянемо на конкретних прикладах як цю тематику можна легко подати на уроках новітньої історії України. Розпочнемо із прикладів використання проблемних запитань, які задіють значну кількість ключових компетентностей:

1. Чому влада СРСР, яка нібито проголошувала ідеї рівноправності і свободи, безжалісно переслідувала та утискала своїх же громадян за їх особисті переконання?
2. На вашу думку, чи слід інакодумців приймати за пересічних опозиціонерів, чи як моральних і культурних лідерів того періоду? Свою думку обґрунтуйте.
3. Подумайте, якою була ймовірність змінення дисидентським рухом радянської каральної системи і загалом їхніх поглядів щодо вільнодумства?
4. Які наслідки заборона і гноблення дисидентського руху мали для національної свідомості та української культури?
5. Як ви вважаєте, прояви такої репресивної поведінки радянської влади можна сприймати як страх перед відродженням національної ідентичності і свідомості?
6. Які висновки варто взяти до уваги сучасному українському суспільству з досвіду дисидентського руху у протистоянні за свободу, права і незалежність?
7. Уявіть себе молодим інтелектом того часу, як би ви діяли: адаптувалися до тоталітарної системи задля уявної стабільності і нібито

відчуття спокою, чи ризикнули виступити проти неї і відстоювали б свою позицію та погляди?

8. Поміркуйте, чи був би імовірним національний рух за незалежність у кінці XX ст. без минулого досвіду дисидентського руху наприкінці 1950-х – 1960-х рр.?

Подані проблемні питання будуть спонукати старшокласників до глибоких роздумів, та аналізу тогочасного періоду, дадуть змогу зрозуміти важкість морального вибору людей, що жили в тоталітарному апараті радянської влади. Дані запитання і їхнє обговорення сприяє формуванню у старшокласників розсудливості, аналітичного мислення, патріотизму і усвідомлення цінності свободи вибору. Крім того, це дасть можливість провести паралель між історичними подіями минулого і актуальними проблемами сьогодення [113, с. 114].

Ключовим завданням є й робота з історичними джерелами, документами та аналіз архівних судових справ дисидентів. Даний вид роботи дозволяє учням конкретніше пізнати ту історичну епоху не тільки з боку політичних подій, а й з особистих життєвих обставин дисидентів. Завдяки аналізу вироків, протоколів допитів, листів, самвидавчих праць і спротиву інакодумців у місцях позбавлення волі, уроки історії стануть наповнені реальними фактами, котрі можна побачити на власні очі. Ось приклади використання даної роботи на уроці:

□ учитель пропонує старшокласникам ознайомитися із фрагментом судової справи В. Чорновола, засудженого вперше у 1967 р. за розповсюдження збірника «Лихо з розуму» і підтримку репресованої української інтелігенції. Учні отримують копії уривків звинувачувального висновку і фрагменти із промови В. Чорновола у суді;

□ завдання ґрунтується на з'ясуванні: які ж обвинувачення йому інкримінувала радянська влада і які переконання він використовував під час захисту свободи власного вираження?

□ потім відбувається обговорення: учні мають аргументовано довести, чому на їхню думку комуністичний режим з острахом відносився до інтелектуальної опозиції і чи вважають вони В. Чорновола моральним провідником сучасників?

Поданий приклад дає змогу старшокласникам відчувати ті умови і настрої 1960-х рр., а також усвідомити значення боротьби і незламності духу дисидентів, які попри все боролися за вільне вираження власних думок [113, с. 117–118].

Можна запропонувати групову роботу під назвою «документ, що говорить». Завданням учнів буде подати історичний коментар до виданих їм фрагментів документів (лист В. Мороза або Л. Лук'яненка із табору, протокол допиту чи анкета арештованого) [74, с. 55]. Якщо це лист, то учні повинні визначити рік написання і емоційний стан автора, якщо протокол допиту або анкета, то необхідно буде охарактеризувати дії влади спрямовані проти дисидента. В підсумку презентувати результати своїх досліджень у вигляді короткої доповіді чи презентації.

Групова і парна робота на уроці може бути задіяні у дослідженні і аналізі першої хвилі арештів українських дисидентів 1965–1966 рр. До прикладу учні об'єднуються у дві групи і їх завданням буде створити «інформаційне досьє» спираючись на історичні документи і свідчення: кожна група одержує відомості про окремих репресованих дисидентів (брати Горині, І. Гель, М. Осадчий, В. Мороз, О. Заливаха) і повинна підготувати невелику мультимедійну презентацію або створити плакат, де буде вказано причини переслідувань каральними органами радянської влади даних представників дисидентського руху, а також громадянське значення їхнього опору.

У процесі парної роботи старшокласники можуть виконати творче завдання під назвою «Лист в неволю» – виступити в ролі сучасників того періоду і написати невеликого листа на підтримку одного із репресованих дисидентів. Головною метою такого листа є висловити підтримку, співпереживання репресованому та власний погляд на те, що відбувається, а

також вселити сподівання на краще майбутнє і надію на справедливе правосуддя [110, с. 197].

Було б дуже доцільно використати метод «круглий стіл». Учні мають сісти у вигляді кола, їх завданням є стисло і тезово пригадати про репресії радянського режиму проти дисидентського руху наприкінці 1950-х – 1960-х рр. Також старшокласники в свою чергу поділяються на три групи, кожна з яких виконує роль певної сторони:

- ☐ перша група – представники інакодумців: правозахисники, поети, вчені, художники;
- ☐ друга група – члени каральних органів радянської влади: співробітники КДБ, агенти, наглядачі, партійні представники;
- ☐ третя група – прості громадяни, які побоюються висловити свої переконання і віддають перевагу бути остеронь.

Кожна з цих груп, повинна підготувати чітку і коротку точку зору, як вони розуміють дані ситуації і можуть відстояти власні позиції:

- ☐ з яких причин радянські органи влади вважали українських інтелектуалів, точніше їх діяльність, загрозою і небезпекою для свого режиму?
- ☐ які методи покарання і форми переслідувань використовували співробітники КДБ?
- ☐ чи була об'єктивною тогочасна юридична система у винесенні вироків інакодумцям? Наведіть приклади законів, які використовувалися у суді в той період;
- ☐ опишіть ступеневість каральної машини СРСР (КДБ, цензура, партійні представники, комітети ідеологічної роботи), які вчиняли переслідування і арешти дисидентів.
- ☐ як перша хвиля арештів вплинула на звичайних громадян: вони вирішили протистояти системі чи ще більше стали залякані?
- ☐ охарактеризуйте умови в таборах куди засиляли дисидентів, які тортури проти них там використовували? За яку провину могли помістити у карцер? Поясніть.

На уроці також слід запропонувати учням метод «гронування». Посередині зошита чи дошки записується, наприклад, – «репресії спрямовані проти інакодумців» (Додаток Ж). Від цього речення розгалужуються ніби гілки з бруньками (грони), на яких фіксуються основні поняття даної проблематики і пояснення до них:

- о причини репресій – нагляд за інтелігенцією, яка не дотримувалася радянської цензури, страх поширення опозиційного руху через свободу самовираження, бажання втримати якомога довше тоталітаризм в країні;

- о методи переслідувань – обшуки, виключення з інститутів, звільнення з роботи, прослуховування, фальсифікація справ, арешти, заслання, примусові лікування у психіатричних лікарнях тощо;

- о потерпілі – В. Мороз, Л. Лук'яненко, І. Світличний, В. Чорновіл і багато інших;

- о наслідки – моральний спротив суспільства, злет національної свідомості, інтернаціональне оприлюднення злочинів радянської каральної системи влади;

- о ставлення суспільства – страх переслідувань, невербальна підтримка, поширення самвидаву;

- о символи протистояння і незламності – самвидав, поезія, «Український вісник», таємні листи на волю та інші.

Подібним до цього є метод «асоціативний кущ», проте його найкраще використовувати на початку уроку для актуалізації або навіть в кінці для систематизації набутих знань. Так само в центрі дошки записується ключове слово, наприклад «дисиденти», і учні, використовуючи набуті знання, мають по черзі записати з чим у них це слово асоціюється. Наприклад, із самвидавом, боротьбою, утисками, свободою самовираження, нескореністю, тортурами, таборами, поезією чи незламністю духу. Таким чином, легко поставити актуальні запитання для обговорення, пригадати тему чи закріпити її [112, с. 149–153].

Цікавим є застосування на уроці методу «Кола Вена» – метою якого є знайти спільне і відмінне у певних історичних подіях або постатях (Додаток І). Учням можна запропонувати порівняти репресії проти українських дисидентів наприкінці 1950-х – 1960-х рр. із пригнобленням національного руху 1920-х – 1930-х рр. за участі представників «розстріляного відродження». Старшокласники мають намалювати два кола, які накладаються одне на одне та записати, що було спільним для даних історичних подій, а що відмінним [112, с. 154].

В першому колі під назвою – «митці 1920-х – 1930-х рр.» вказати те, що:

- ☐ мистецтво і творча діяльність перебували під постійним наглядом тоталітаризму і її цензури;
- ☐ застосовувалася інкримінація участі в націоналізмі;
- ☐ відбувалися численні розстріли у 1937 р.;
- ☐ їхня діяльність здебільшого охоплювала культурну сферу.

У другому колі під назвою «дисиденти і репресії проти них кінця 1950-х – 1960-х рр.» учні вказують наступне:

- ☐ утиски і цькування інакодумців шляхом арештів, заслання в табори та примусові лікування у психіатричних лікарнях;
- ☐ становлення та розвиток правозахисного руху;
- ☐ відкрите протистояння тоталітарній владі;
- ☐ застосування листів протесту, звернень з листами за кордон для пошуку захисту і з метою розголосу злочинів радянської влади, написання відкритих заяв та використання самвидаву.

Спільні фактори даних історичних періодів (записується учнями на перетині кіл):

- ☐ бажання захищати українську національну культуру і свободу самовираження;
- ☐ репресивна політика радянської влади;
- ☐ переслідування каральними органами СРСР, звинувачення та постійний нагляд;

- активна громадська позиція, сміливість та стійкість;
- упевненість та віра у незалежне та вільне майбутнє українського народу.

Даний метод дає неабияку можливість проаналізувати весь механізм переслідування тих людей, які були проти радянської системи впливу, борців за свободу слова, тих, хто прагнув розвивати культуру, шанував історію та був за збереження моральних і духовних цінностей нації. Саме через це їх безжалісно ламали та знищували. Тому на таких порівняннях учні чітко можуть побачити борців серед українських інтелектуалів, які жертвували своїм життям на благо майбутнього України та її нащадків.

Застосування інтерактивного завдання «Історичний світлофор», дозволяє запропонувати старшокласникам уявити історію українського дисидентства, як шлях завдяки якому народ прямував до волі [115, с. 240]. На цьому шляху неодноразово загорялися червоні, жовті і зелені кольори світлофору, які означували різноманітні періоди національного самоусвідомлення, нескореності та боротьби. Головним завданням учнів є помітити, коли українці того періоду спинялися, коли сумнівалися, а коли рухалися вперед попри всі ризики і загрози. Виконуючи дану форму роботи, вчитель зі свого боку коротко повторює з учнями ключові факти дисидентського руху, починаючи від шістдесятництва та причин появи дисидентів, після чого старшокласники приступають до виконання даного завдання. Мета – з'ясувати, який колір світлофору спалахував у головах українців, зважаючи на тогочасні суспільні виклики.

о Червоний колір – «Стій! Ні кроку далі!». Завдання учнів обміркувати, які події та вчинки радянської влади уособлюють червоний колір світлофору – цензура, заборона самовираження, заслання, переслідування, шпигунство, фальсифікація справ, судові розправи над інтелігенцією. Старшокласники повинні навести історичні приклади з даної теми (арешт В. Мороза чи вбивство А. Горської тощо) і пояснити, які методи репресивної політики СРСР були використані проти даних дисидентів і чому.

о Жовтий колір – «Сумніви та побоювання». Учні встановлюють, що жовтий колір означає внутрішній страх та мовчання тогочасного суспільства. Всі розуміли, що здійснюється терор проти інакодумства, або ти підпорядковуєшся тоталітарній системі і мовчиш, або твою долю вирішує репресивна радянська машина правосуддя. Старшокласники повинні навести декілька прикладів, коли українці вимушені були під страхом заслання і смерті мовчати на допитах, погоджуватися з системою і навіть писати листи каяття і відрікатися від власних переконань.

о Зелений колір – «Самовиражайся вільно!». Даний сигнал світлофору означає відродження свободи слова і національної свідомості, спроможність вистояти та обороняти власну свободу. Старшокласники мають підшукати приклади мужності інакодумців, це може бути: голодування В. Чорновола з метою підтримки інших ув'язнених, виступи і листи до міжнародних спільнот Л. Лук'яненка, праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» та інші приклади. Судячи з поданих прикладів, стає зрозумілим, що зелений колір в даному завданні асоціюється з боротьбою, патріотизмом і непохитністю попри репресії радянського режиму.

На завершення учні можуть підготувати цікаві факти із життя наших захисників чи захисниць і продемонструвати у вигляді сигналів світлофору, їхні тернисті шляхи до відстоювання свободи і незалежності нашої країни, мужність та героїзм вчинків, що формують наше сьогодення. Щодо репресій проти дисидентства, то у підсумку в дітей сформується особиста оцінка тодішнього періоду, вони зможуть зробити висновок, що дисиденти відновлювали культурну та історичну незалежність, а тому власним прикладом чітко розвивають почуття патріотизму в сучасного покоління. Вказане завдання можна застосувати під час систематизації знань, оскільки воно показує не тільки спроби придушення дисидентського руху, а й сприяє національно-патріотичному вихованню школярів [113, с. 98–102].

Варто використовувати також метод «фішбоун», метою якого є визначити причини, ознаки і наслідки репресивної політики радянської

системи щодо дисидентства, а також чітко зрозуміти важливість цих подій у формуванні національної свідомості учнів [115, с. 243]. Виконання цього завдання полягає у наступному: на дошці вчитель малює скелет риби, голова – це проблемне питання або тема; верхні кістки – причини репресивної політики; нижні кістки – ознаки, факти що її доводять; хвіст – наслідки і висновки (Додаток І). Можна розділити учнів класу на три групи, роздати шаблони «риб'ячого кістяка» і запропонувати ось такі проблемні запитання:

1. З'ясуйте за яких причин каральні органи влади так жорстоко придушували інакодумство у Радянському Союзі? (перша група – заповнюють верхню частину «кісток риби»);

2. Наведіть конкретні факти переслідувань і розкрийте їх. Чому дані репресії не змогли повністю зламати дисидентів? (друга група – записують результати роботи у нижній частині «скелета»);

3. Проаналізуйте, які наслідки мали репресивні дії проти українських дисидентів? Чи вплинули вони на придушення патріотичного руху, а чи навпаки стали відправною точкою до його піднесення? (третя група – заповнюють «хвіст» разом із висновками).

Кожна група має презентувати свою частину виконаної роботи, а в кінці весь клас робить узагальнюючі висновки щодо даної теми.

Використання методу «кубування» та на його основі створення інтерактивного завдання дозволяє розвивати критичне мислення, комунікаційні навички і вміння аналізувати. Вчитель демонструє учням шестигранний куб, на гранях якого зазначені різні запитання і завдання. Зі свого боку старшокласники мають або обрати одну грань на свій розгляд, або підкинути кубик і виконати випадкове завдання. Ось декілька прикладів завдань і їхнього виконання:

- Коротко опиши, хто такі дисиденти та в якому році вони з'явилися?
- Поясни, побоювання тоталітарного режиму, щодо діяльності дисидентського руху;

- Порівняй нинішню громадянську боротьбу за свободу і незалежність нашої держави із таким же спротивом і протистоянням дисидентів 1960-х рр.;
- Проаналізуй, які етичні і духовні риси допомагали дисидентам залишатися стійкими і вірними своїм принципам?
- Уяви себе кореспондентом того періоду, які три запитання, ти б поставив В. Морозу та І. Світличному?
- Оціни, яку роль відіграє вивчення боротьби дисидентів у становленні патріотичного виховання.

Дане завдання можна виконати і онлайн завдяки різним цікавим платформам таким, як Wordwall, Genially та інші [122]. Поданий метод слід розширювати і удосконалювати, а також використовувати і для інших тем.

Наступний метод – складання «історичних портретів» (Додаток 3). на прикладі незламності духу таких дисидентів, як Л. Лук'яненко, Д. Квецко, В. Мороз та В. Чорновіл:

1. Короткі біографічні дані дисидента (освіта, чинники, які вплинули на становлення особистих переконань, перші прояви патріотичної позиції);
2. Правозахисна діяльність (різновид методів боротьби проти радянської влади і певні приклади героїзму);
3. Репресії та переслідування проти дисидента (арешти, утиски, умови в таборах і приклади незламності духу);
4. Світосприйняття та принципи інакодумця (ключові вислови, ідеї і цитати);
5. Індивідуальні риси характеру (мужність, стійкість, відчайдушність і приклади їх прояву);
6. Вклад дисидента у розвиток національної свідомості і культури (як його активна позиція позначилася на майбутньому суспільства);
7. Значення постаті (приклади вшанування пам'яті і висновки щодо діяльності інакодумця як прикладу становлення патріотизму у старшокласників) [57, с. 16–17].

Цей метод є дієвим способом для формування загального уявлення про біографічні дані, погляди і переконання дисидента у контексті створення його історичного портрету. В учнів розвивається критичне і творче мислення, вміння знаходити потрібну інформацію, аналізувати і систематизувати її. Безумовно на конкретному прикладі життя інакодумця, прослідковується його боротьба проти жорстокої радянської системи влади, яка використовувала всі можливі методи у придушенні свободи самовираження. Завдяки такому завданню старшокласники не тільки працюють з історичною інформацією, але й осягають ті моральні орієнтири, якими слідували Л. Лук'яненко, Д. Квечко, В. Мороз та В. Чорновіл і саме це робить даний метод особливо вагомим у вихованні національної свідомості і патріотизму. На уроці новітньої історії України це завдання може використовуватися як індивідуальне або групове.

На завершення узагальнюємо з учнями репресивну політику тоталітаризму проти дисидентського руху наприкінці 1950-х – 1960-х рр., за допомогою прийому «закінчи речення» [112, с. 153]:

- ☐ утиски і переслідування українського дисидентського руху, продемонстрували, що тоталітарний режим ...
- ☐ дисидентський рух зміг розхитати ...
- ☐ одним із методів самовираження інакодумців було поширення ...
- ☐ каральні органи СРСР застосовували жорстокі форми репресій тому, що...
- ☐ найстрашнішим серед усіх методів покарань інакодумців було...
- ☐ становище в якому перебували дисиденти в таборах і в'язницях свідчить про те, що...
- ☐ мужність інакодумців переконує нас в тому, що...
- ☐ стійкість Л. Лук'яненка і В. Мороза особисто для мене означає...
- ☐ важливо пам'ятати про діяльність дисидентів того періоду, бо саме ці знання про боротьбу і нескореність духу допоможуть нам ...
- ☐ безпосередньо для мене після розгляду цієї теми, слово «патріотизм» стало означати ...

Окрім вище запропонованих методів і вправ подати дану проблематику ще можна завдяки ряду різноманітних інтерактивних вправ з використанням ШІ, інтерактивних карт, вікторин, онлайн дошки чи навіть створення карикатури каральних органів КДБ. Ці та інші методи, такі як: «словникове лото», «флеш-карти», «кресворд», «хмаринки слів», «гра реставратор» та інші дають змогу урізноманітнити урок історії і подати його з цікавістю для старшокласників [112, с. 154].

На домашнє завдання учні можуть виконати ряд наступних творчих та інтерактивних завдань:

- написання есе на тему: «Становище українських дисидентів у місцях позбавлення волі». Головною метою даної роботи є розкриття умов перебування інакодумців в місцях позбавлення волі, форм покарання, що використовували проти них наглядачі, визначення чи можна було писати у тюрмах та як листи дисидентів потрапляли на волю;

- Скласти хронологічну таблицю основних подій в історії дисидентського рух (період з кінця 1950-х до 1960-их рр.) і записати значення кожної з подій для розвитку національного руху.

- Створити «сенкан», що являє собою п'ятирядковий неримований вірш, який має свою структуру та відображає стислу характеристику тієї чи іншої тематики (наприклад придумати сенкан до слова «дисиденти» чи «самвидав»).

- Підготувати рецензію до документального чи художнього фільму про дисидентський рух – «Документальний цикл про політв'язнів», «Заборонений» та інші. Основним пунктом повинна бути характеристика показаних репресій і що нового вдалося дізнатися. Метою цього завдання є аналіз історичних фактів, обговорення вражень після перегляду фільму і узагальнені висновки щодо періоду, в якому були змушені проживати інакодумці.

□ Створити презентацію з коротким ілюстративним описом біографії дисидентів, доля яких найбільше вразила. Даний вид роботи може бути виконаний на онлайн-платформі Canva.

□ Розробити інтелект-карту наприклад в Mind map, Canva чи Miro для узагальнення знань із теми про репресивну політику тоталітаризму щодо дисидентів.

□ Творче завдання «плакат протесту» - створити антирадянський плакат на підтримку ув'язнених політв'язнів і презентувати його (пояснити його мету та загальне значення гасла).

Такий комплекс домашніх завдань дає можливість старшокласникам не лише закріпити знання, а й розвинути свої творчі здібності, вміння працювати в різних онлайн-ресурсах і поєднати вивчення історичних подій із власною креативністю.

Отже, можемо зробити висновок, що розвиток і формування патріотизму та національної свідомості на уроках новітньої історії є неабияким важливим завданням шкільної освіти. Вивчення теми про репресії тоталітарної радянської системи спрямовані проти дисидентського руху дає можливість усвідомити важкі та суперечливі історичні події нашої країни. Тоталітаризм був глибоко вкорінений в нашій історії, цьому є свідками історичні дані про переслідуваних та арештованих дисидентів, бо саме їхня свобода самовираження і творчість становили загрозу для правлячої верхівки радянської влади. Дисиденти відчували на собі весь тиск та несправедливість того часу. Проте, попри всі тортури та репресії, вони не зламалися і їхня боротьба стала прикладом мужності та віри у свободу і справедливість.

Міністерство освіти і науки України у програмових документах наголошує на вивченні даної тематики, бо саме завдяки їй учителі мають змогу сформувати активних, свідомих та відважних патріотів України, які будуть захищати її цілісність та інтереси. Ряд методів та форм подання завдань продемонстровані на конкретних прикладах для кращого вивчення цієї проблематики і її усвідомлення. Завдяки застосуванню на уроці новітньої

історії України інтерактивних вправ і творчих завдань у старшокласників, на прикладі дисидентського руху, сформується почуття патріотизму, шанобливе ставлення до історичної пам'яті, гордості за незламний дух дисидентів, які попри все боронили національну ідентичність та свободу самовираження.

ВИСНОВКИ

Дослідження теми репресивної політики радянського режиму проти українського дисидентського руху наприкінці 1950-х – в 1960-ті рр. дає підстави стверджувати про її значний педагогічний потенціал. Ця проблематика є однією з ключових при формуванні національної свідомості й громадянської відповідальності учнів. Вивчення українського дисидентського руху дає можливість не просто розширити знання з новітньої історії України, але й усвідомити ціну свободи і державної незалежності як головних національних цінностей.

Усвідомлення феномену українського дисидентського руху та масштабів репресій радянської каральної системи стають можливими завдяки глибокому аналізу історико-джерельної бази. За 34 роки незалежності українські історики підготували велику кількість всебічних досліджень, які розкривають як окремі аспекти руху, так і знайомлять аудиторію з цілісною картиною радянської дійсності. Цінним є те, що вивчення теми інакодумства підтримується на державному рівні. В навчальних програмах і підручниках з історії наголошується на особливому внеску українських дисидентів у світовий досвід боротьби з тоталітаризмом. Наявність методичних посібників для вчителів та різноманітна джерельна база значно полегшують викладання даної теми в школі. Перші дозволяють вибудувати структурований, педагогічно обґрунтований зміст уроків, підібрати оптимальні форми роботи та способи подачі матеріалу. Зі свого боку джерельна база, яка представлена спогадами, самвидавчими працями, судовими справами, листами і зверненнями, сприяє формуванню у школярів критичного мислення і здатності аргументовано осмислювати історичні факти.

Проблематика формування національної свідомості й патріотизму набуває особливого значення в сучасних умовах російсько-української війни, коли збереження держави і національної ідентичності нерозривно пов'язане з історичною пам'яттю. У цих умовах вчитель історії повинен організувати не

тільки передачу інформації, але й забезпечити послідовне морально-ціннісне виховання учнів. Він має наголосити, що дисидентський рух став органічним продовженням національно-визвольної боротьби українського народу, однак використовував інші, більш адаптивні форми опору. Спротив виник як реакція на суперечливу політику влади, коли реальність почала сильно розходитися з декларованими приписами.

Дослідження витоків дисидентського руху дозволяє учням побачити, як формується громадянська позиція в умовах заборон і постійного тиску. Школярі мають усвідомити принципову важливість системного контролю за діяльністю державних структур, які повинні функціонувати в інтересах суспільства, а не проти нього. Ознайомлюючись з шовіністичною політикою радянської влади, яка була одним із визначальних чинників появи інакодумства, учні розуміють важливість розбудови своєї власної держави з демократичними цінностями і свободами.

На уроках варто наголошувати і на постійному використанні комуністичною владою освіти в цілях ідеологічної пропаганди. Завдяки цьому в учнів формується стійке уявлення про важливість навчального процесу та всебічного розвитку як інструментів для формування критичного мислення, здатного протистояти маніпуляціям та історичним міфам.

Показовим у педагогічному контексті є аналіз організаційних форм руху та його методів боротьби. На прикладі порівняння перших підпільних груп та шістдесятників можна зробити висновок про різні підходи до протистояння. Незважаючи на це, всіх їх об'єднувало прагнення домогтися справедливості, покращити становище власного народу, зберегти українську культуру і зробити власний внесок в історичну спадщину. Культурна інтелігенція спершу була більш поміркованою і вибирала опір через власну творчість, тоді як підпільні групи відразу заявили про необхідність кардинальної зміни політичного устрою. Посилення репресій наприкінці 1950-их і, особливо, в другій половині 1960-х років, сприяло радикалізації поглядів шістдесятників. Крім того, у таборах відбулося знайомство між представниками заарештованої

інтелігенції і учасниками підпільних організацій, що спричинило до синтезу їхніх думок.

Особливе значення у вихованні національної свідомості займає аналіз способів протистояння. Учням важливо усвідомити, що спротив може здійснюватися не тільки силовими методами, а й через різноманітні інтелектуальні засоби. Сила слова здатна виступити якісною зброєю проти ворожої пропаганди. Інтелектуальна еліта навіть в умовах жорсткої цензури спромоглася створити свій альтернативний інформаційний простір. Поширення самвидаву в Україні і закордоном сприяло зростанню політичної свідомості, знайомило громадськість із порушеннями норм міжнародного права.

Не забували дисиденти і про національні символи та українську історію. Вивішування синьо-жовтих стягів, використання зображення тризуба в агітках та саморобній періодиці, ознайомлення із забороненими працями ОУН та УПА – все це демонструє чітке усвідомлення своєї приналежності до української ідентичності. Такі приклади дозволяють школярам побачити важливість культурно-історичної спадщини, яка виступає доказовою базою неперервності державницьких і національно-визвольних традицій української нації.

Учням варто пам'ятати, що тоталітарні режими завжди сприймають всі форми інакودумства як особисту загрозу, тому різко посилюють каральні практики. Однак історія доводить, що це викликає протилежний ефект – втрачається можливість будь-якого компромісу з владою. Хвилі репресій завжди призводять до ще більшої консолідації проти єдиного ворога. Після арештів 1965–1966 рр. дисиденти, які залишилися на волі, розпочали масове написання колективних звернень. Вони не відрікалися від своїх ув'язнених колег, не засуджували їхню діяльність публічно, а навпаки, всіляко підтримували і не дозволяли суспільству забути про тих, хто бореться за його національні права та громадянські свободи. Зі свого боку ув'язнені в таборах дисиденти продемонстрували неймовірну стійкість і непохитність переконань.

Вони створили власні форми інформаційного обміну, налагодили мережу передачі табірної літератури на волю. Кожен був готовий ризикувати собою, допомагаючи однодумцям поширювати правду. Подаючи це питання під час уроку, вчитель має окремо наголошувати на тому, що українські дисиденти не зламалися під тиском табірної адміністрації, зберегли людську гідність і виграли боротьбу за власну особистість. Уроки, побудовані навколо постатей, які не злякалися репресивної політики тоталітарного режиму, вчать учнів усвідомлювати власну причетність до історичного процесу й робити вибір на користь активної громадянської позиції.

Якісне формування національної свідомості й патріотизму учнів під час вивчення тематики репресій проти українського дисидентського руху можливе завдяки застосуванню сучасних педагогічних методів. Інтерактивні форми роботи, групові дискусії, творчі проекти, використання інноваційних технологій, робота з історичним документами – все це дозволяє школярам активно включатися в освітній процес і допомагає мислити самостійно.

Дослідження українського дисидентського руху та його боротьби з радянським тоталітаризмом дозволяє побачити, що навіть в умовах безправного суспільства завжди є люди, які готові йти на ризики заради національної ідеї. Ознайомлення з такими посталями викликає відчуття гордості за власний народ, сприяє вихованню персональної відповідальності й усвідомленню сили громадянської ініціативи. Вивчення минулого дозволяє уникнути помилок в майбутньому, тому педагогічна практика має забезпечувати звернення до історичної пам'яті у процесі створення ціннісних орієнтирів молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Нормативно-правові документи:

1. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році : Додаток до листа МОН від 30.08.2024 р. 1.1/15776-24. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf> (дата звернення: 14.09.2025).
2. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ». 10-11 класи : затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2002 р. № 698. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit-Intehrovanyy.kurs.30.09.2022.pdf> (дата звернення: 14.09.2025).
3. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. Всесвітня історія» 6 - 11 класи : затв. наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2002 р. № 698. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 14.09.2025).
4. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу : Закон України від 21.08.2025 р. № 4579-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (дата звернення: 21.09.2025).
5. Про національну доктрину розвитку освіти України : Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 21.09.2025).
6. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

7. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

8. Про Стратегію національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18.05.2019 р. № 286/2019. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.09.2025).

9. Про схвалення Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.05.2015 р. № 582. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0582729-15#Text> (дата звернення: 15.09.2025).

10. Проект Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: https://www.navs.edu.ua/files/zakon_ukr/proek-rozv-osvitu.pdf (дата звернення: 15.09.2025).

II. Збірники документів та матеріалів:

11. Горинь М. М. Листи з-за ґрат. Харків : Харківська правозахисна група, Фоліо, 2005. 288 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horyn_Mykhailo/Lysty_z-za_grat.pdf (дата звернення: 08.03.2025).

12. Зупиніть кривосуддя! Справа Л. Лук'яненка. Зошити українського самвидаву / упоряд., довідки і передм. С. Садовський. Мюнхен : Сучасність, 1980. – 264 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/27048/file.pdf> (дата звернення: 24.05.2025).

13. Історія України : хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lytvyn_Volodymyr/Istoriia_Ukrainy_Khrestomatiia.pdf (дата звернення: 03.02.2025).

14. Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен : Сучасність, 1975. 286 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/5-moroz-v-eseyi-listi-y-dokumentu/> (дата звернення: 09.06.2025).

15. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; за ред. Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2004. 808 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shapoval_Yurii/Petro_Shelest_Spravzhnii_sud_istorii_sche_poperedu/ (дата звернення: 28.02.2025).

16. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. К. : Смолоскип, 2013. 736 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Danylenko_Vasyl/Politychni_protesty_i_inakodumstvo_v_Ukraini_1960_1990_Dokumenty_i_materialy/ (дата звернення: 03.02.2025).

17. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. Нью-Йорк : Сучасність, 1970. 246 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1634/file.pdf> (дата звернення: 13.02.2025).

18. Українські юристи під судом КГБ / ред. І. Майстренко. Мюнхен : Сучасність, 1968. 108 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukrayinski-yurysty-pid-sudom-kgb/> (дата звернення: 14.02.2025).

19. Чорновіл В. Лихо з розуму. Львів : Меморіал, 1991. 336 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Lykho_z_rozumu/ (дата звернення: 16.04.2025).

20. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 2 : Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Документи та матеріали 1966-1968 рр. / упоряд. В. Чорновіл; голова редкол. А. Пашко. Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. Київ : Смолоскип, 2003. 905 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_02/ (дата звернення: 16.04.2025).

21. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 3 : Український вісник. Випуски I-VI / упоряд. В. Чорновіл ; голова редкол. А. Пашко. Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. Київ : Смолоскип, 2006. 978 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_03/ (дата звернення: 16.04.2025).

22. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Т. 4, кн. 1 : Листи / упоряд. та комент. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Міжнародний благодійний фонд Вячеслава Чорновола. Київ : Смолоскип, 2005. 990 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Tvory_v_desiaty_tomakh_Tom_04_Knyha_1/ (дата звернення: 16.04.2025).

III. Мемуарні та біографічні видання:

23. Білецький М. Як готувався «Київський лист». *Сучасність*. 1999. № 1. С. 91–96. URL: <https://web.archive.org/web/20160727203214/http://www.analitik.org.ua/ukr/publications/beletsky/3dd38116/> (дата звернення: 02.07.2025).

24. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття. Львів : Часопис, 2013. 392 с.

25. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) К. : Пульсари, 2008. 648 с.

26. Доброокий. Спогади про Івана Світличного / упор. Леоніда і Надія Світличні. Київ : Час, 1998. 572 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/vDobrokiy.pdf> (дата звернення: 05.09.2025).

27. Леонюк В. На прю стає Об'єднання. *Зона*. 1994. № 6. С. 163–180. URL: <https://museum.khpg.org/1231681111> (дата звернення: 29.06.2025).

28. Лук'яненко Л. 3 часів неволі: Сосновка-7. Київ : МАУП, 2005. 528 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lukianenko_Levko/Z_chasiv_nevoli_Sosnovka-7/ (дата звернення: 17.05.2025).

29. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! Київ : Софія, 1994. 510 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lukianenko_Levko/Ne_dam_zahynut_Ukraini/ (дата звернення: 17.05.2025).

30. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 1991. 128 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lukianenko_Levko/Spovid_u_kameri_smertnykiv/ (дата звернення: 17.05.2025).

31. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків : Права людини, 2012. 288 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010515> (дата звернення: 12.07.2025).

32. Осадчий М. Більмо: автобіографічний нарис. Париж, Балтимор : Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. 207 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/3586-osadchiy-m-bilmo-avtobiografichniy-naris/> (дата звернення: 06.09.2025).

33. Танюк Л. З Аллою Горською і Василем Симоненком у Биківні. Зі щоденника. *Симоненко Василь. Вибрані твори* / упор. А. Ткаченко, Д. Ткаченко. 2-ге вид. К. : Смолоскип, 2012. 852 с. URL: <https://vasylsymonenko.org/statti/l-tanyuk-z-alloyu-gorskoyu-vasylem-symonenkom-u-bykivni/> (дата звернення: 20.08.2025).

34. Ткачук Я. Буревії. Книга пам'яті. Львів : В-во «СПОЛОМ», 2004. 368 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/tkachuk_yarema/burevii_knyha_pamiaty/ (дата звернення: 29.06.2025).

35. Хейфец М. Українські силуети. Нью-Йорк : Сучасність, 1984. 239 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14665/file.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).

36. Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація «Об'єднання». (1956-1959). Львів : ЛНУ, 2004. 416 с. URL: <https://museum.khpg.org/1233416874> (дата звернення: 15.04.2025).

IV. Монографії і статті:

37. Бажан О. Гамівна сорочка тоталітаризму. *Наук. записки НаУКМА. Серія : Історичні науки*. Київ, 2001. Ч. 1. С. 129–131. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ea5634e3-d8e6-47d2-a398-06beb6d1ca67/content> (дата звернення: 07.10.2025).

38. Бажан О. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-1960-х рр. *Український історичний журнал*. 2008, № 5. С. 147-159. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/5/11.pdf> (дата звернення: 21.03.2025).

39. Бажан О. Петро Шелест і «двірцевий переворот» у Кремлі 1964 р. *Наук. записки НаУКМА. Серія : Історичні науки*. Київ, 2011. Вип. 117. С. 32–35. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/70795e84-6e83-4a2e-93ff-a35f2036a2f4/content> (дата звернення: 29.06.2025).

40. Бажан О. Половинчастість та незавершеність політики десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 60-х рр.). *Історичний журнал*. 2004. № 1-2. С. 18-26.

41. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1996. Вип. 1. С. 469–480. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_1999_1_469 (дата звернення: 29.06.2025).

42. Бажан О. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Ін-т історії України НАН України. Київ, 2003. Вип. 8. С. 435–444. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=pro_2003_8_435 (дата звернення: 29.06.2025).

43. Бажан О. Рецидиви терору в хрущовську «відлигу». *Наукові записки НаУКМА. Серія : Історія*. Том 20 : Історичні науки. 2002. С. 28–35. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/13dbd2ae-dc18-41e8-a65b-bcafb45ef39/content> (дата звернення: 17.06.2025).

44. Бажан О. Українські дисиденти в умовах радянської кримінально-виконавчої системи. *Наук. записки НаУКМА. Серія : Історичні науки*. Київ, 2022. Т. 5. С. 37–46. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7b52d9f-26c7-41c5-ad17-d0330bdc4ac6/content> (дата звернення: 14.07.2025).

45. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ : Рідний край, 2000. 616 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Opozytsiia_v_Ukraini/ (дата звернення: 19.04.2025).

46. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ : Рідний край, 2000. 232 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Danyliuk_Yurii/Ukrainskyi_natsionalnyi_rukh_osnovni_tendentsii_i_etapy_rozvytku_kinets_1950-kh_1980-ti_roky.pdf (дата звернення: 19.04.2025).

47. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000798 (дата звернення: 11.03.2025).

48. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Baran_Volodymyr/Ukraine_v_umovakh_systemnoi_kryzy_1948-1980.pdf (дата звернення: 19.08.2025).

49. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління : Розмови з українськими інтелектуалами / пер. з пол. та літ. ред. Р. Харчук. Київ : Дух і літера, 2004. 332 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Ola_Hnatiuk/Bunt_pokolinnia/ (дата звернення: 14.10.2025).

50. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа Українських Карпат*. 2015. № 12/13. С. 26–37. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gsuk_2015_12-13_25 (дата звернення: 29.09.2025).

51. Бех І. Духовна сила патріотизму особистості. *Директор шк., ліцею, гімназії*. 2020. № 1. С. 56–64. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719407/1/Духовна_сила_патріотизму_особистості.pdf (дата звернення: 28.09.2025).

52. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965 рр.) в історії України другої половини ХХ ст. *Студії мистецтвознавчі*. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. Число 4. С. 7–40. URL: <https://www.s-bilokin.name/history/SuchasnykIstUkr/Meetings.html> (дата звернення: 16.05.2025).

53. Браткевич А. О. Проблемне навчання на заняттях історії. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 36. С. 163–168. URL: https://docs.mgu.edu.ua/docs/aspirantura/240622_konf_zbitnik36.pdf (дата звернення: 14.09.2025).

54. Греченко В. 1953 рік в історії міліції Української РСР. *Світ Кліо*. 2021. № 2 (1). С. 36–47. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/34074/Grechenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.03.2025).

55. Держалюк М. Угорська революція 1956 року та її вплив на піднесення національно-визвольного руху в Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 499–515. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/188592> (дата звернення: 02.04.2025).

56. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 512 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Anne_Applebaum/Istoriia_HULAHu.pdf (дата звернення: 06.08.2025).

57. Желіба О. Складаємо історичний портрет. Деякі рекомендації щодо вивчення історичної особистості на уроках історії. *Історія України*. 2006. № 42. URL: https://www.academia.edu/24953322/Желіба_О_Складаємо_історичний_портрет_Деякі_рекомендації_щодо_вивчення_історичної_особистості_на_уроках_історії (дата звернення: 23.09.2025).

58. Журба К. О. Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2. Вип. 110. С. 105–109. URL: <https://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/457> (дата звернення: 03.10.2025).

59. Заєць Б., Максимець Б. Об'єднана партія визволення України: створення, програмові засади, діяльність. *Вісник Дніпропетровського університету. наук. журн.* Дніпро : Вид-во ДНЦ імені Олеся Гончара, 2016. Вип. 1. С. 58–66. URL: http://repository.dnu.dp.ua:1100/upload/d5096693311e05738345e8a5d45e6caaVisnykDNU_IA_2016_Is24.pdf (дата звернення: 05.05.2025).

60. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991 рр.). *Львів : Історичні нариси*. Львів, 1996. С. 543–610. URL: <https://map.lviv.ua/statti/zajcev.html> (дата звернення: 01.03.2025).

61. Зарецький О. Горська Алла. Під ковпаком КГБ. *Українознавство*. 2010. № 4. URL: <https://museum.khpg.org/1454964780> (дата звернення: 22.03.2025).

62. Захаров Б. Є. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987). *Харків. правозахис. група*. Харків : Фоліо, 2003. С. 310–321. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjYUjYUR7feIAxX8Q_EDHXdCDnUQFnoECCAQAQ&ur

[l=https%3A%2F%2Fperiodicals.karazin.ua%2Fdrinov%2Farticle%2Fdownload%2F794%2F581%2F&usg=AOvVaw1M0ZfdYqQP3rqJwUxyh2a3&opi=89978449](https%3A%2F%2Fperiodicals.karazin.ua%2Fdrinov%2Farticle%2Fdownload%2F794%2F581%2F&usg=AOvVaw1M0ZfdYqQP3rqJwUxyh2a3&opi=89978449)

(дата звернення: 26.03.2025).

63. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 143 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002026> (дата звернення: 12.06.2025).

64. Зубалій М. Д., Остапенко О. І., Шаповалов Б. Б. Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2016. № 6 (107). С. 33–35. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705905/1/Концептуальні%20засади.pdf> (дата звернення: 13.10.2025).

65. Касьянов Г. В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 - 80-х років. К. : «Либідь», 1995. 224 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kasianov/Nezhodni_Ukrainska_intelihentsiia_v_rusi_oporu_1960_-_80-kh_rokiv.pdf (дата звернення: 07.04.2025).

66. Качур М. Поняття «патріотизм» в українській науковій педагогічній думці. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 6. С. 54–61. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=pednauk_2013_6_9 (дата звернення: 23.09.2025).

67. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019-2021. Спецвипуск. С. 423–435. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/423-435Kovalevych-RM.pdf> (дата звернення: 30.07.2025).

68. Крупник Л. Каральна психіатрія та її жертви. «Сила безсилим»: явище дисидентства у творенні незалежної України. Український інститут національної пам'яті. 2018. URL: https://www.academia.edu/109055812/КАРАЛЬНА_ПСИХІАТРІЯ_У_БОРоть

[БІ З УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ FIGHTING UKRAINIAN DISSIDENTS WITH THE HELP OF PUNITIVE PSYCHIATRY](#) (дата звернення: 03.10.2025).

69. Крупник Л. Особистість проти системи. Кому заважала Алла Горська? *Український тиждень*. 2019. № 23. С. 52–54. URL: <https://museum.khpg.org/1569595396> (дата звернення: 29.05.2025).

70. Кульчицький С. В. Спроба реформ (1956-1964). *Український історичний журнал*. 1998. № 2-4. С. 91–114. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1998/2/8.pdf> (дата звернення: 05.06.2025).

71. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. 221 с. URL: http://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004811 (дата звернення: 16.07.2025).

72. Мацейків Т. І. Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. Вид. центр КНЛУ, 2019. № 1. Вип. 59. С. 13–17. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719414/1/Стаття.Мацейків..pdf> (дата звернення: 04.10.2025).

73. Місінкевич Л. Реабілітація жертв політичних репресій періоду хрущовської «відлиги». *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 6–17. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=unzap_2010_2_3 (дата звернення: 19.03.2025).

74. Молоткіна В. Вивчення історичних постатей на уроках історії України як засіб формування креативності мислення учнів. *Український літопис*. 2023. № 2. С. 53–63. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2023-2-53-63> (дата звернення: 27.09.2025).

75. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). К. : Смолоскип, 2010. 300 с. URL:

http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000555 (дата звернення: 02.08.2025).

76. Островський В. Об'єднана партія визволення України: епізоди історії. *Гілея : науковий вісник*. 2018. Вип. 132. С. 47–54. URL:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=gileya_2018_132_14 (дата звернення: 13.05.2025).

77. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Paska_Bohdan/Valentyn_Moroz_prapor_ukrainskoho_dysydentstva.pdf (дата звернення: 09.06.2025).

78. Паска Б. Протистояння дисидента Валентина Мороза із радянським режимом в умовах ув'язнення у мордовських таборах (1966–1967). *Гілея: науковий вісник*. Київ : Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 106 (3). С. 97–102. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Paska_Bohdan/Protystoiannia_dysyidenta_Valentyna_Moroza_iz_radianskym_rezhymom_v_umovakh_uviaznennia_u_mordovskikh.pdf (дата звернення: 09.06.2025).

79. Певний Б. Трагедія Алли Горської: погляд із закордону. *Слово і час*. 1991. № 11. С. 64–72.

80. Петронговський Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. І. Франка. Житомир : Полісся, 2003. 192 с. URL:

<https://eprints.zu.edu.ua/13163/1/книга.pdf> (дата звернення: 25.08.2025).

81. Подобєд П. Еволюція державно-церковної політики КПРС щодо православної церкви в Україні. *Український науковий журнал «ОСВІТА РЕГІОНУ»*. Серія : Політологія, психологія, комунікації. 2013. № 4. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1200> (дата звернення: 11.04.2025).

82. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. К. : Наук, думка, 2002. 952 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Politychnyi_teror_i_teroryzm_v_Ukraini_XIXXX_st_Istorychni_narysy/ (дата звернення: 09.03.2025).

83. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 2. С. 62-72. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735422/1/%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%BD%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf> (дата звернення: 25.08.2025).

84. Романова Н. Василь Симоненко: природа бунту. *Літературознавчі студії*. Вип. 3. С. 132–143. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/6899/1/Наталія%20Романова.PDF> (дата звернення: 04.05.2025).

85. Рудницька М. Г. Ващенко про національне виховання української молоді. *Дидакал*. 2019. № 19. С. 139–141. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/13991/1/61.pdf> (дата звернення: 22.09.2025).

86. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusnachenko_Anatolii/Natsionalno-vyzvolnyi_rukh_v_Ukraini_seredyna_50-kh_-_pochatok_90-kh_rokiv/ (дата звернення: 04.03.2025).

87. Секо Я. «Тіні забутих предків»: історія однієї акції. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини.* 2015. Вип. 16 (1). С. 70–83. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6979/1/Seko.pdf> (дата звернення: 05.08.2025).

88. Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 57–66. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7414/1/Seko.pdf> (дата звернення: 05.08.2025).

89. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : історія.* Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 98–105. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Borotba_ukrainskykh_politviazniv_u_taborakh_v_druhii_polovyni_1960-kh_seredyni_1980-kh_rr.pdf (дата звернення: 26.08.2025).

90. Секо Я. Витоки українського самвидаву. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : історія, міжнародні відносини.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 9. С. 73–79. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/26490/1/Seko.pdf> (дата звернення: 23.06.2025).

91. Секо Я. Група «Об'єднання» в українському підпільному русі другої половини 1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 1. Ч. 1. С. 56–63 http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2013_1_13 (дата звернення: 23.06.2025).

92. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 2. С. 126–133. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Istorychnyi_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv/ (дата звернення: 18.06.2025).

93. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 15. С. 198–210. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Kontseptualni_problemy_rozvytku_u_krainskoho_natsionalnoho_rukhu_v_seredyni_1950-kh_seredyni_1980-kh/ (дата звернення: 17.06.2025).

94. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. С. 230–236. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Kulturnytski_obiednannia_1960-kh_rr_u_konteksti_rukhu_shistdesiatnykiv/ (дата звернення: 02.05.2025).

95. Секо Я. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-их рр.: загальна характеристика. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 2. С. 107–116. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9592/1/Seko.pdf> (дата звернення: 21.05.2025).

96. Ступарик Б. М. Школі – національне виховання молоді (вибрані статті). Івано-Франківськ : Плай, 2005. 283 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stuparyk_Bohdan/Shkoli_-_natsionalne_vykhovannia_molodi_vybrani_statti/ (дата звернення: 16.09.2025).

97. Сухомлинська О. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення. *Шлях освіти*. 2010. № 2. С. 10–14.

98. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канішевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько ; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». 2024. 232 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741358/1/Монографія%20Ідентичність.pdf> (дата звернення: 26.08.2025).

99. Ціпан Т. Провідні ідеї патріотичного виховання В. Сухомлинського у контексті сучасної освіти і виховання. *Інноватика у вихованні*. 2018. Вип. 8. С. 272–284. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=inuv_2018_8_29 (дата звернення: 03.10.2025).

100. Широкова І. В. Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у держави (1960–1980). *Наукові записки НаУКМА. Серія : Історія*. Том 130. Історичні науки. 2012. С. 33–36. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/324871d4-d286-4782-938b-9fcf5f40f6e1/content> (дата звернення: 22.09.2025).

101. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40-80-х роках ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 3. С. 365–377. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzipiend_2013_3_20 (дата звернення: 02.05.2025).

V. Матеріали конференцій:

102. Мигун П. П., Терно О. М. Сучасні погляди на форми та методи патріотичного виховання молоді. *Освіта в міждисциплінарному вимірі* : матеріали науковопрактичної конференції студентів і молодих вчених (м. Вінниця, 5–6 грудня 2018 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2018. С. 108–111.

103. Михальченко Н. В. Роль виховного ідеалу українського народу у формуванні патріотичної рефлексії особистості. *Проблеми національно-патріотичного виховання: історичний та психологічний аспект* : зб. тез наук. робіт учасників Всеукр. наук.- практ. конф. (до 125-річчя від Дня народження Йосипа Сліпого), 23 лют. 2017 р., Тернопіль / уклад. : В. С. Мисик, І. Ф. Янюк, Т. Г. Дідух. Тернопіль. обл. комунал. ін-т післядиплом. пед. освіти. Тернопіль, 2017. С. 112–115. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19327/1/R_Kutsyk_FPPPUSKNO_IFF.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

104. Олійник В. Софія Русова (1856-1940) про національне виховання учнів. *Педагогічна біографія з національно-патріотичного виховання дітей та молоді: ідеї, концепції, практики* : зб. матеріалів IX Всеукраїнської науково-практичної конференції з історії освіти за міжнар. участю, 13 травня 2024 р., Київ. Вінниця : ТВОРИ, 2024. С. 111–113. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741541/2/Conference_abstract_collection_2024_13.05.24-111-113.pdf (дата звернення: 07.10.2025).

VI. Навчально-методичні видання та підручники:

105. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Програмно-виховний контекст). НАПН України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2014. 48 с. URL: <https://www.ippo.if.ua/predmety/vrobota/media/files/Nacionalna%20ideya%20в%20становленні%20громадянина-патріота.pdf> (дата звернення: 27.09.2025).

106. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: : навч. посіб. Дрогобич : Коло, 2006. 326 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0005246 (дата звернення: 20.09.2025).

107. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2019. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1260-istoriya-ukrainy-11-klas-vlasov.html> (дата звернення: 14.09.2025).

108. Галімов А., Гісем О., Мартинюк О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Видавництво «Ранок», 2024 р. 272 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3021-istoriia-ukrainy-galimov-11-klas.html> (дата звернення: 14.09.2025).

109. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / О. Гісем, О. Мартинюк, О. Сирцова, А. Галімов. Харків : Видавництво «Ранок», 2024 р. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3024-istoriia-ukrainy-gisem-11-klas-2024.html> (дата звернення: 14.09.2025).

110. Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посібник. Х.; Торонто : ТОВ Вид-во «Ранок», 2008. 256 с. URL: <https://education.holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/06/Metodika-vikladannay-istorii.pdf> (дата звернення: 05.10.2025).

111. Мудрий М., Аркуша О. Історія : Україна і світ : (інтегрований курс, рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 304 с. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/pidruchnyky-11-klas-2019/06-istoriya-ukraina-i-svit-integrovanyy-kurs-riven-standartu-11-klas/mudryy-isuksvst-p-11ukr-084-18-s.pdf> (дата звернення: 14.09.2025).

112. Пометун О., Гупан Н. Практичні заняття з історії в основній школі: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 160 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712707/1/Пометун%20О.І.%20Практичні%20заняття%20з%20історії%20в%20основній%20школі.pdf> (дата звернення: 16.09.2025).

113. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pometun_Olena/Metodyka_navchannia_istorii_v_shkoli/ (дата звернення: 16.09.2025).

114. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України» (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2024. 320 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/3023-istoriia-ukrainy-khlibovska-11-klas-2024.html> (дата звернення: 14.09.2025).

115. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovenko_Halyna/Metodyka_navchannia_istorii_navchalno-metodychnyi_posibnyk/ (дата звернення: 27.09.2025).

VII. Довідкові видання:

116. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.), В. П. Андрющенко, В. Д. Бабкін, В. Г. Кремінь, І. Ф. Курас та ін. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Генеза; Довіра, 1996. с. 942. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016450> (дата звернення: 03.09.2025).

117. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків : Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1-516 с. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1558206322> (дата звернення: 19.07.2025).

118. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 2. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 517–1020 с. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1558205809> (дата звернення: 19.07.2025).

119. Незрадлива дочка українського Відродження 60-х років XX ст. Алла Горська : рек. список літератури / упоряд. Г. Москович, ред. Д. Дигас. ЛОУНБ. Львів, 2018. 16 с. URL: <http://lounb.org.ua/Files/HORSKA.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).

120. Плеяда нескорених: Алла Горська. Опанас Заливаха. Віктор Зарецький. Галина Севрук. Людмила Семикіна : біобібліогр. нарис / авт. нарису Л. Б. Тарнашинська ; бібліограф-упоряд. М. А. Лук'яненко ; наук. ред. В. О. Кононенко ; М-во культури України, ДЗ «Нац. парлам. б-ка України». К., 2011. 200 с. (Шістдесятництво: профілі на тлі покоління ; вип. 13.). URL: https://nlu.org.ua/resources/nashi_vydannya/b-pleiada.pdf (дата звернення: 21.06.2025).

121. Український педагогічний словник / уклад. С. Гончаренко, гол. ред. С. Головка. Київ: Либідь, 1997. 373 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106820/1/Гончаренко.%20Педагогічний%20словник%20%281%29.pdf> (дата звернення: 15.08.2025).

VIII. Матеріали віртуальних електронних зібрань та інтернет-ЗМІ:

122. 23 онлайн-інструменти для вчителя у 2023 році. *Напхненник*. URL: <https://bogosvyatska.com/2023/01/29/23-онлайн-інструменти-для-вчителя-у-2023-році/> (дата звернення: 28.09.2025).

123. Завдання і напрями національно-патріотичного виховання в школі. *Знайшов*. URL: https://znayshov.com/News/Details/zavdannia_i_napriamy_natsionalno-patriotichnoho_vykhovannia_v_shkoli (дата звернення: 20.09.2025).

124. Захаров Б. Клуби творчої молоді (КТМ). *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1127153242> (дата звернення: 14.05.2025).
125. Захаров Б. Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1116510484> (дата звернення: 17.05.2025).
126. Захаров Б. Український національний фронт (УНФ). *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1116807710> (дата звернення: 17.05.2025).
127. Кутя за ґратами. Спогади дисидентів. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28233378.html> (дата звернення: 02.08.2025).
128. Мордовські політичні табори. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1162537723> (дата звернення: 23.07.2025).
129. Овсієнко В. Зваричевська Мирослава Василівна. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1362755322> (дата звернення: 19.06.2025).
130. Овсієнко В. Інтерв'ю Д. Квєцка. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1121317525> (дата звернення: 24.06.2025).
131. Овсієнко В. Масютко Михайло Савич. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1184405441> (дата звернення: 21.05.2025).
132. Овсієнко В. Першотравнева двійка. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1202744505> (дата звернення: 05.06.2025).
133. Овсієнко В. Слабіна Йосиф Васильович. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей харківської правозахисної групи*. URL: <https://museum.khpg.org/1235398612> (дата звернення: 01.08.2025).

134. Спогади Миколи Плахотнюка про смерть Симоненка. *Спільнота Василя Симоненка*. URL: <https://vasylsymonenko.org/statti/spohady-mykoly-plakhotniuka-pro-smert-symonenka/> (дата звернення: 29.07.2025).

135. Як організувати патріотичне виховання. 30 ідей, порад і ресурсів. *Нова українська школа*. URL: <https://nus.org.ua/2022/07/11/yak-organizuvaty-patriotychne-vyhovannya-30-idej-porad-i-resursiv/?utm> (дата звернення: 28.09.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Доповідь М. Хрущова на XX з'їзд КПРС 24–25 лютого 1956 р.

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1448/file.pdf>.

Додаток Б

Перша хвиля арештів 1965-1966 рр.				
№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Освіта / фах на час арешту	Дата і місто арешту	Вирок
1	Гель Іван Андрійович	студент-заочник історичного факультету Львівського університету	24 серпня 1965 р. Івано-Франківськ	3 роки таборів суворого режиму
2	Зваричевська Мирослава Василівна	філологічний факультет Львівського університету / працівник обласного архіву	24 серпня 1965 р. Івано-Франківськ	8 місяців позбавлення волі; відпущена в залі суду
3	Кузнецова Євгенія Федорівна	хімічний технікум / лаборант Інституту комунальної гігієни	25 серпня 1965 р. Київ	4 роки таборів суворого режиму; у 1967 р. звільнена
4	Моргун Петро	художник київського театру ім. І. Франка	25 серпня 1965 р. Київ	звільнений
5	Менкуш Ярослава Михайлівна	конструктор-модельєр Львівського будинку моделей	25 серпня 1965 р. Львів	2,5 роки таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 1 р.
6	Озерний Михайло Дмитрович	вища педагогічна освіта / вчитель	25 серпня 1965 р. Івано-Франківськ	6 років таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 3 років

7	Горинь Богдан Миколайович	філологічний факультет Львівського університету / науковий працівник Львівського музею українського мистецтва	26 серпня 1965 р. Львів	3 роки таборів суворого режиму
8	Горинь Михайло Миколайович	відділ логіки і психології Львівського університету / науковий працівник лабораторії психології та фізіології праці	26 серпня 1965 р. Львів	6 років таборів суворого режиму
9	Батурин Степан Федорович	бухгалтер Львівської облспоживспілки	27 серпня 1965 р. Львів	звільнений
10	Косів Михайло Васильович	філологічний факультет Львівського університету / викладач Львівського університету	27 серпня 1965 р. Львів	6 березня 1966 р. звільнений
11	Старак Теодозій Васильович	філологічний факультет Львівського університету / завідуючий кабінету фонетики української мови	27 серпня 1965 р. Львів	звільнений
12	Герета Ігор	історичний факультет	27 серпня 1965 р. Одеса	5 років позбавлення волі

	Петрович	Чернівецького університету / старший науковий працівник Тернопільського краєзнавчого музею		умовно
13	Чубатий Мефодій	Тернопільське музичне училище / учитель музики	27 серпня 1965 р. Тернопіль	4 роки ув'язнення умовно
14	Гринь Микола Євдокимович	Львівський політехнічний інститут, кандидат наук / старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР	28 серпня 1965 р. Київ	3 роки таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР замінив покарання на умовне
15	Мартиненко Олександр Іванович	геологічний факультет Львівського політичного інституту / старший інженер Київського науково- дослідного інституту	28 серпня 1965 р. Київ	3 роки таборів суворого режиму
16	Русин Іван Іванович	Львівський політехнічний інститут / аспірант Київського Інженерно- будівельного інституту	28 серпня 1965 р. Київ	1 рік таборів суворого режиму
17	Осадчий Михайло	факультет журналістики	28 серпня 1965 р. Львів	2 роки таборів суворого режиму

	Григорович	Львівського університету / викладач кафедри журналістики ЛДУ		
18	Геврич Ярослав Богданович	студент Київського медичного інституту	28 серпня 1965 р. Івано-Франківськ	5 років таборів суворого режиму; Верховний суд УРСР зменшив до 3 років
19	Заливаха Опанас Іванович	Ленінградський державний інститут живопису, скульптури, архітектури / художник	28 серпня 1965 р. Івано-Франківськ	5 років таборів суворого режиму
20	Іванишин Володимир Михайлович	учитель фізичного виховання	28 серпня 1965 р. Івано-Франківськ	звільнений в січні 1966 р.
21	Світличний Іван Олексійович	факультет української філології Харківського університету, аспірантура Інституту літератури / критик	30 серпня 1965 р. Київ	звільнений 30 квітня 1966 р.
22	Мороз Валентин Якович	історичний факультет Львівського університету / викладач Івано- Франківського педінституту	1 вересня 1965 р. Івано-Франківськ	4 роки таборів суворого режиму
23	Іващенко Дмитро Полікарпович	викладач української	1 вересня 1965 р. Луцьк	2 роки таборів суворого режиму

		літератури Луцького інституту		
24	Масютко Михайло Савович	пенсіонер	4 вересня 1965 р. Феодосія	3 роки в'язниці та 3 роки таборів суворого режиму; Верховний суд СРСР замінив на 6 років таборів суворого режиму
25	Садовська Ганна Вікторівна	Львівський політехнічний інститут / інженер- будівельник	14 вересня 1965 р. Львів	звільнена у лютому 1966 р.
26	Караванський Святослав Йосипович	студент заочного відділення філологічного факультету Одеського університету / літератор	13 листопада 1965 р. Одеса	за поданням генерального прокурора СРСР відправлений досиджувати 8 років і 7 місяців таборів суворого режиму
27	Шевчук Анатолій Олександрович	лінотипіст житомирської друкарні	23 травня 1966 р. Житомир	5 років таборів суворого режиму

Джерело: <http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7414/1/Seko.pdf>

Додаток В

**4. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР
до ЦК КПУ про промову А. Малишка
на похороні В. Сосюри**

29 березня 1965 р.

Таємно

Прим. № 1

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ**

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

За наявними в КДБ при РМ УРСР даними, серед окремої частини творчої інтелігенції й молоді поширюється текст промови, нібито виголошеної поетом А. Малишком на похороні В. Сосюри¹.

Додаток: копія на 4 аркушах.

Голова

Комітету держбезпеки

при Раді міністрів Української РСР *В. Нікітченко*

На документі штампи: «Особий сектор ЦК КП України. ТАЄМНА ЧАСТИНА. Вх. № 1091/16 "5" арк. "29" III. 1965 р. ПІДЛЯГАЄ ПОВЕРНЕННЮ»; 2. «Контроль»; резолюція: «т. Скаба А. Д. Доповісти. П. Шелест»; помітка: «На пресидії про цю промову я доповідав зразу ж після похорону. Скаба».

ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968 р.). – Спр. 2. – Арк. 56.
Оригінал. Машинопис на бланку.

**5. Спеціальне повідомлення КДБ при РМ УРСР
до ЦК КПУ про розповсюдження листівок
у Львівській області**

13 квітня 1965 р.

Таємно

Прим. № 1

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ**

СПЕЦІАЛЬНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

У травні 1962 року на території Львівської області були поширені 34 примірники листівок націоналістичного змісту, у яких зводився наклеп на існуючий у СРСР лад, із закликами до збройної боротьби проти Радянської влади за створення т. зв. «Самостійної України».

У січні–серпні 1964 року цим же автором були виготовлені 10 примірників антирадянського документа, т. зв. «Звернення» до львівських літераторів, у якому вихвалялись ідеї українських націоналістів.

У січні 1964 року автор цих документів був установлений, ним виявився ДИКИЙ Іван Степанович, який разом зі своєю дружиною, співучасницею його злочинних дій, ТЕРШІВСЬКОЮ Мирославою Василівною, 18 жовтня 1964 року був заарештований УКДБ Львівської області, про що Центральному Комітету Комунистичної партії України повідомлялось № 1783/Н від 25 травня 1962 року, № 700/Н від 28 квітня, № 1378/Н від 21 жовтня 1964 року й № 10/Н від 7 січня 1965 року.

10–12 березня 1965 року Львівський обласний суд, розглянувши справу по їхньому обвинуваченню, засудив: ДИКОГО Степана – до 5 років, ТЕРШІВСЬКУ Мирославу – до 3 років позбавлення волі з утриманням у таборах суворого режиму.

Зам. Голова Комітету держбезпеки
при Раді міністрів УРСР

Шульженко

На документі штамп: «Особий сектор ЦК КП України. ТАЄМНА ЧАСТИНА. Вх. № 1315/16 “2” арк. 14.04.1965 р. ПІДЛЯГАЄ ПОВЕРНЕННЮ» і помітка «Доповідалось т. Шелесту П. Ю. 14.04.».

ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968 р.). – Спр. 2. –
Арк. 29–30. Оригінал. Машинопис.

**15. Спеціальне повідомлення КДБ при РМ УРСР
до ЦК КПУ про виявлення листівок у м. Збараж
Тернопільської області**

30 серпня 1965 р.

Таємно
Прим. № 1

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ**

СПЕЦІАЛЬНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

29 серпня 1965 року у м. Збараж Тернопільської області на вулиці Комсомольській та у сквері в центрі міста виявлено дві листівки такого змісту:

«Громадяни! ^(*)

До Вас звертається СДПУ. Ми, соціал-демократи, звертаємось до Вас, до тих, хто ще не впав духом, хто ще

може і хоче боротись. Багато років вже пройшло, а ми, українці та росіяни, білоруси та латиші, ще не бачили і не чули, що таке воля.

І щоб змінити своє життя, нам треба боротись. Вище голову громадяни!

СДПУ».

Вжито заходів до розшуку автора листівок.

Зам. Голова

Комітету держбезпеки

при Раді міністрів Української РСР *Б. Шульженко*

На документі штамп з написом: «Особий сектор ЦК КП України. ТАЄМНА ЧАСТИНА. Вх. № 3078/16 “1” арк. “30” VIII.1965 р. ПІДЛЯГАЄ ПОВЕРНЕННЮ».

ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968 р.). – Спр. 3. – Арк. 166.
Оригінал. Машинопис на бланку.

Приклади інформаційних повідомлень КДБ

Джерело: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2164-69-5/978-966-2164-69-5.pdf>

Додаток Г

Судова справа Л. Лук'яненка (1961 р.)

Джерело: <https://was.media/microformats/virok-levka-luk-janenka/>

П О С Т А Н О В А

24 липня 1967 року

м.Львів.

Прокурор Львівської області державний радник юстиції 3 класу АНТОНЕНКО, розглянувши матеріали справи, які надійшли від Прокурора Української РСР відносно ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича, який систематично займається виготовленням і розповсюдженням, в друкованій формі, творів в яких завідомо неправдиво вигадуються факти, що порочать радянський державний та громадський лад, та приймаючи до уваги, що в діях ЧОРНОВІЛ вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст.187-1 КК УРСР, керуючись ст.ст.94,98 КПК УРСР, -

П О С Т А Н О В И В:

Порушити проти ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича кримінальну справу за ознаками ст.187-1 КК УРСР.

Слідство по справі доручити старшому слідчому прокуратури Львівської області КРИКЛИВЦЮ.

ПРОКУРОР ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ДЕРЖАВНИЙ РАДНИК ЮСТИЦІЇ 3 КЛАСУ

Б.АНТОНЕНКО.

Постанова про порушення кримінальної справи проти В. Чорновола
1967 р.

Джерело: <https://www.chesno.org/t/29/chornovil.html>

Додаток Е

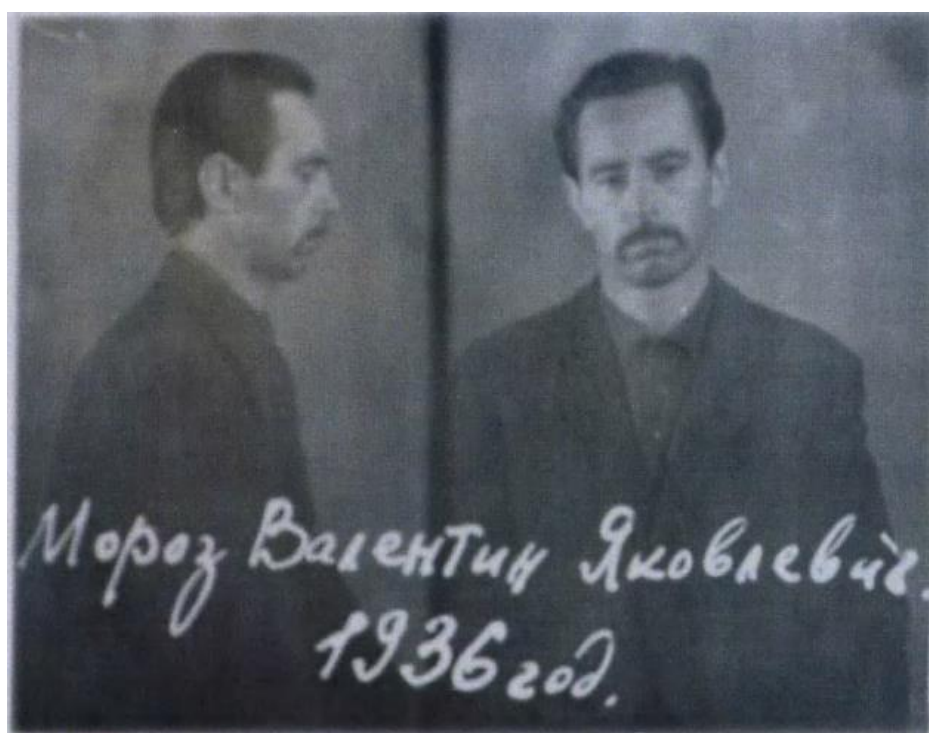

Фото В. Мороза із першої (1967 р.) та другої (1970 р.) кримінальних справ

Джерело: https://shron1.chtyvo.org.ua/Paska_Bohdan/Valentyn_Moroz_prapor_u_krainskoho_dysydentstva.pdf

ЛИСТ ДО КОМІСІЇ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Ми, українці політичні в'язні, звертаємося до Вас як до найвищого органу охорони прав людини. Нас заарештовано за те, що ми домагались поліпшення стану українського робітництва і захищали права української мови, шкільництва і культури. Наскільки ці вимоги дозволені конституційно, ми і далі їх підтверджуємо. Не спромогшись зламати нас морально, органи КДБ стараються звести нас біологічно з інтелектуалів до примітивів.

Минулого року Лук'яненко забрано 3 березня до Володимирівської тюрми, де він просидів до вересня. Там домішувалося йому до поживи хемікалій, що спричинювали отруєння. При цьому йому дано до пізнання, що при довшому діянні отрути організм людини дегенерується.

Також і в таборі домішують отрути до поживи. Ми перевели ряд досліджень і переконалися у цьому. Симптоми отруєння такі: 10-15 хвилин по спожитті їжі з'являється легкий тиск у скронях, який згодом переходить у нестерпний біль голови. Важко зосередити будь-яку думку, навіть написати листа додому. Читаючи абзац, забувається при кінці, що написано спочатку. Щоб прийти до нормального стану, треба

голодувати 24 години. В такий спосіб ми чергуємо дні посту з днями отруєної поживи.

Харчеві пакунки з дому ще міцніше отруєні, так що нам довелося їх викинути суцільно, хоч дозволено нам їх одержувати тільки двічі на рік. А пожива в таборі виносить 2 000 калорій на день.

Так було останнього року, як і цього. Симптоми отруєння дещо інші: 10-15 хвилин по спожитті надходить легке оп'яніння, потім з'являються міцні корчі в центрі мозгу, тремтіння рук, неспосібність скупчити будь-яку думку. Болі голови тривають днями.

Коли ми пожалілись таборовим властям, що нас отруюють, переведено нас до окремих камер з матовими вікнами, де крім ґрат ще й сітка і жалюзії, які не перепускають денного світла і ми живемо цілий день при електричному освітленні, за винятком години денного проходу. В такий спосіб російські чиновники КДБ поводяться з українськими патріотами і чесними громадянами.

Шановна комісіє! Якщо Ви вважаєте, що такі методи перенавчання людини незгідні з правом гуманності, просимо Вас піднести голос протесту.

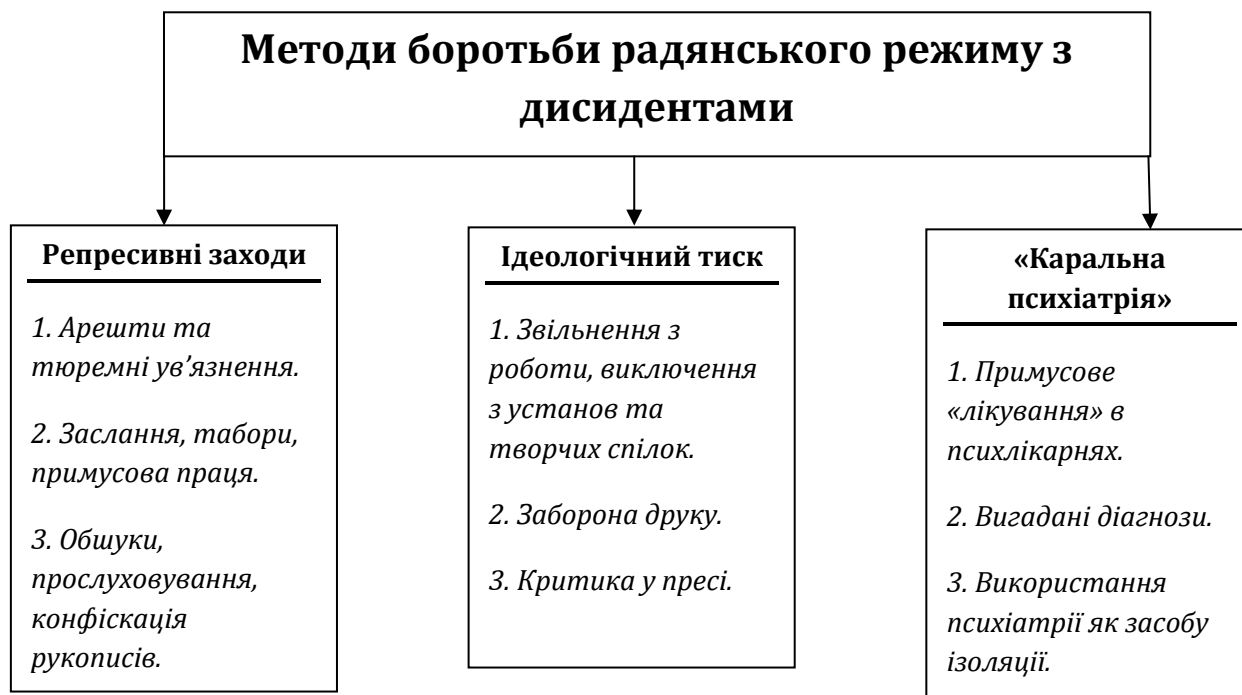
Червень 1969

Михайло Горинь
Іван Кандиба
Лев Лук'яненко

Лист М. Гориня, І. Кандиби і Л. Лук'яненка до ООН (1969 р.)

Джерело: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1634/file.pdf>

Схеми «Діяльність дисидентів і репресивна політика СРСР»

Джерело: Власна розробка авторки

Пам'ятка «Як скласти історичний портрет?»

1. Як відбувалося становлення особистості історичного діяча?

- 1.1. Де і коли він народився?
- 1.2. Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
- 1.3. Як формувалися його погляди?

2. Особисті якості й риси характеру.

- 2.1. Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?
- 2.2. Які з його особистих якостей вам подобаються, а які ні?

3. Діяльність історичного діяча.

- 3.1. Схарактеризуйте основні справи його життя.
- 3.2. Які успіхи й невдачі були в його справах?
- 3.3. Які верстви населення підтримували його діяльність, а які ні, і чому?
- 3.4. Хто був його друзями, а хто ворогами, і чому?
- 3.5. Якими були наслідки його діяльності: а) для сучасників; б) для нащадків.
- 3.6. За що людство пам'ятає цю людину?

4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча?

- 4.1. Які почуття викликає у вас його діяльність?
 - 4.2. Як ви ставитеся до засобів і методів його діяльності?
- Обґрунтуйте свою позицію.

Джерело: <https://naurok.com.ua/istorichniy-portret-yak-sklasti-istorichniy-portret-340961.html>

Додаток И

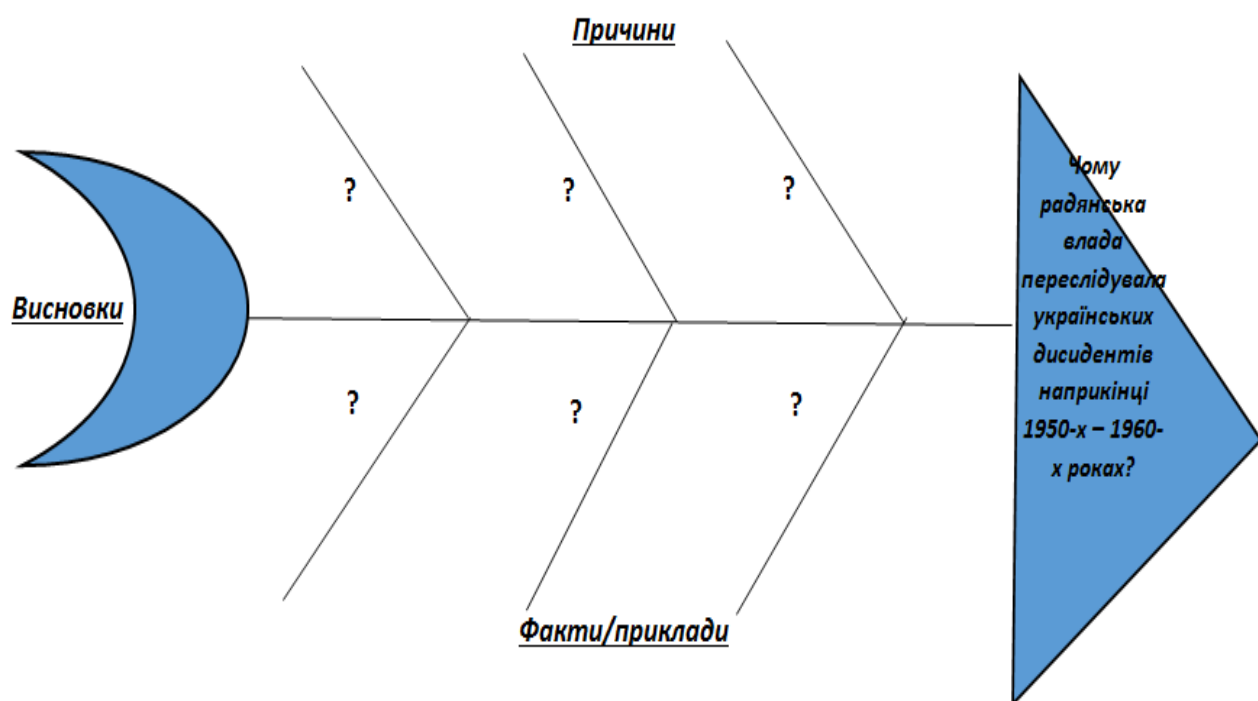
Метод «Кола Вена»: порівняння репресій проти українських дисидентів (1950–1960-ті рр.) та пригноблення національного руху доби «розстріляного відродження» (1920–1930-ті рр.)

Джерело: Власна розробка авторки

Додаток І

Метод «Фішбоун»: репресії проти дисидентів

Джерело: Власна розробка авторки

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок 23

Дата 17.11.2025

11 клас

Тема: Репресії проти українського дисидентського руху наприкінці 1950-х – 1960-ті рр.

Мета:

навчальна:

- ознайомити учнів із проявами українського дисидентського руху та формами переслідувань радянською владою у 1960-х роках; / *інформаційна*

- сформувати вміння узагальнювати причини виникнення опозиційного руху та визначати його особливості в Україні в період «відлиги»; / *логічна, хронологічна*

- проаналізувати основні напрямки опору й методи боротьби політв'язнів у місцях ув'язнення; / *інформаційна*

- навчити визначати на карті осередки діяльності українських дисидентів та регіони найбільш активних репресій; / *просторова*

- охарактеризувати внесок ключових діячів дисидентського руху у збереження національної ідентичності та громадянських свобод; / *логічна, інформаційна*

розвивальна:

- формувати вміння характеризувати форми і методи спротиву інакодумців; / *аксіологічна, інформаційна*

- розвивати уміння аналізувати історичні події, критично оцінювати історичні факти і встановлювати причинно–наслідкові зв'язки; / *інформаційна, логічна*

- розвивати вміння учнів працювати з підручником та історичною картою; / *інформаційна, просторова*

закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових та усних відповідей); / *логічна, мовленнєва*

розвивати навички співпраці в групі та відповідального виконання ролей під час роботи в парі чи групах; / *соціальна, комунікативна*

виховна:

- виховувати почуття патріотизму, національної гідності та поваги до героїчної боротьби українських політв'язнів;
/ особиста, громадянська
- прищеплювати почуття національної гордості та відповідальності за збереження історичної пам'яті;
/ громадянська, особиста
- формувати комунікабельність, уміння висловлювати власні думки (на основі методичного прийому «Склади 3 речення» та усних висловлень про опір інакодумців); */ соціальна, мовленнєва*
- виховувати самостійність, креативність, ініціативність учнів під час виконання інтерактивних завдань; */ особиста*
- формувати власне ціннісне ставлення до значення дисидентського руху в історії України та його впливу на формування національної свідомості; */ аксіологічна*
- удосконалювати вміння працювати в групі та індивідуально (методи «Чиста дошка», онлайн-вправи, заповнення схем); */ соціальна, логічна*
- формувати критичне мислення, уміння давати оцінку радянській репресивній політиці; */ логічна, аксіологічна*
- виховувати шанобливе ставлення до пам'яті діячів дисидентського руху як елементу формування патріотизму старшокласників; */ громадянська, особиста*

Тип уроку: комбінований

Обладнання: підручник Історія України (Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук) 11 клас 2024 р., портрети дисидентів, роздатковий матеріал.

Основні дати:

- Середина 1950-х о. – виникнення дисидентського руху;
- 1960 р. – ліквідація ГУЛАГу, але табірна система продовжує існувати у новій формі;
- Травень 1961 р. – судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою;
- 1961 р. – «Справа юристів»: показовий процес проти української інтелігенції;
- 1965 р. – праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»;
- 4 вересня 1965 року - протест у кінотеатрі "Україна";

- 1965 – 1966 рр. – перша хвиля арештів;
- 1967 р. – «Справа В'ячеслава Чорновола»: засудження за збірку «Лихо з розуму»;
- 1970 р. – «Справа Валентина Мороза»: ув'язнення за публіцистичні твори, що викривали русифікацію.

Основні терміни: дисиденти, опозиційний рух, ідеологія, «самвидав».

План уроку

1. Причини і передумови появи дисиденства.
2. Методи та форми боротьби проти радянського тоталітаризму.
3. Спроби придушення українського дисидентського руху радянським режимом наприкінці 1950-х – 1960-ті рр.
4. Становище дисидентів у місцях позбавлення волі.

Хід уроку

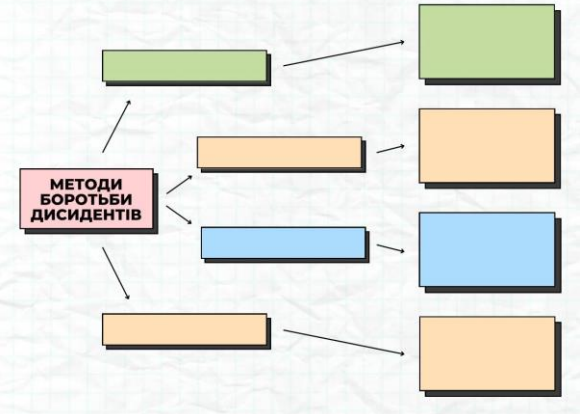
Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів. 		
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<u>Письмова робота</u> - Визначте основні риси внутрішньополітичного життя УРСР за хрущовської доби. (Кочержук) - Порівняйте діяльність Петра Шелеста та Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. (Тулайдан) <u>Усна відповідь</u> - На вашу думку, які були характерні риси періоду «застою» та чому відбулося посилення влади партійної номенклатури? Свою відповідь обґрунтуйте. (Процюк) - Доведіть або спростуйте думку: «Зовнішньополітична діяльність	<i>інформаційна</i> <i>аксіологічна, логічна</i> <i>логічна, мовленнєва</i> <i>інформаційна,</i>

			Української РСР була лише номінальною» (Андрухович) <u>Дошка</u> 1. Хронологічна задача. Визначте, скільки років минуло між смертю Сталіна та засудженням культу його особи на XX з'їзді КПРС.(Янчіюк) 2. Дайте визначення поняттям записаним на дошці: номенклатура, «застій», розвинутий соціалізм, компартійно-радянська номенклатура. (Процюк)	<i>аксіологічна</i> <i>хронологічна</i> <i>інформаційна</i>
3 хв	ІІІ. Мотиваційний етап	- Робота з візуальними джерелами. Метод «Асоціацій» Розгляньте, будь ласка, подані зображення. Подумайте, з якими подіями або людьми вони у вас асоціюються. <i>/логічна, особиста</i> - Отож, на сьогоднішньому уроці ми поговоримо про становлення українського дисидентського руху, перші арешти його учасників та боротьбу за права і свободи інакодумців у місцях позбавлення волі. <i>/інформаційна</i>		

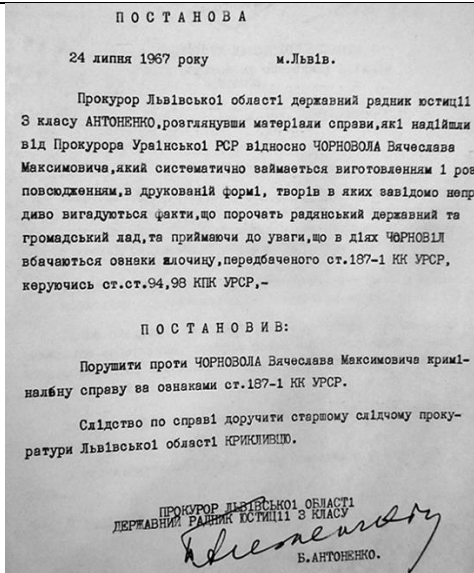
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		1. Яку епоху ми зараз вивчаємо? (Мельничук) 2. Які характерні риси цієї епохи? (Янчіюк)	<i>хронологічна</i> <i>логічна</i>
20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. <u>Дисидентський рух</u> – це опозиційний рух, учасники якого відкрито висловлювали незгоду з офіційною комуністичною ідеологією та політикою, виступаючи за права людини, демократію та національну самобутність. / <i>інформаційна</i> Дисидентський рух виник у середині 50-х років як форма протесту проти дії партійно-державного режиму, проти порушення ним Конституції. Передумови появи дисиденства в Україні: Внутрішні чинники: ✚ Поліпшення внутрішньополітичного клімату, лібералізація режиму та часткова його демократизація за часів «відлиги», що призвело до нової хвилі національно-визвольної боротьби. ✚ Проведення деєсталінізації у країні. ✚ Пом'якшення цензури та поява багатьох творів, які раніше було заборонено. ✚ Хрущовська «відлига» не зачепила основ радянської тоталітарної системи, що спричинило супротив опозиції. ✚ Посилилися контакти української інтелігенції з закордонними культурними та науковими центрами. / <i>інформаційна</i> Зовнішні фактори:	1. На вашу думку, чому саме період “відлиги” став сприятливим для появи дисидентського руху в Україні? (Гафіяк) 2. Назвіть зовнішні чинники, які сприяли зародженню дисидентського руху? (Процюк) 3. Чому влада СРСР, яка нібито проголошувала ідеї рівноправності і свободи, безжалісно переслідувала та утискала своїх же громадян за їх особисті переконання? (Семенюк)	<i>аксіологічна,</i> <i>логічна</i> <i>інформаційна</i> <i>логічна,</i> <i>мовленнєва</i>

		– Прийняття Декларації прав людини (1948 р.) спричинило розвиток правозахисного руху в світі. – Посилення правозахисного руху в Україні. – Антикомуністичні виступи в країнах Східної Європи. – Розпад світової колоніальної системи. Мета дисидентського руху: 1. Боротьба проти колоніальної політики центру та проти імперського диктату. 2. Демократизація суспільно-політичного життя. 3. Захист прав людини. 4. Вільний розвиток української мови, культури, правдиве зображення історії. 5. Боротьба проти русифікації всіх сфер життя. 6. Забезпечення вільного розвитку українських звичаїв, традицій, розкриття справжнього минулого свого народу без всяких перекручень і неправди. / інформаційна Причини виникнення: - Бездержавний статус України. - Постійні тиски та обмеження національного й культурно-духовного життя. - Активізація духовного життя суспільства. - Нищення пам'яток історії та культури українського народу. - Національно-культурна діяльність «шістдесятників». - Ігнорування комуністичним режимом прав і свобод людини. - Політика русифікації всіх сфер життя в Україні. - Панування партійно-радянської тоталітарної системи та монополізації влади партійної верхівки СРСР.	4. Як міжнародні події (антикомуністичні виступи, Декларація прав людини) підтримували український дисидентський рух? (Дердюк) 5. Метод «Чиста дошка», дайте відповідь на запитання записані на дошці: – Чому, на вашу думку, у середині 1950-х років з'явився дисидентський рух в Україні? – Які внутрішні зміни в СРСР могли підштовхнути людей відкрито виступати проти влади? – Як міжнародні події могли вплинути на формування українських дисидентів? – Чому питання мови, культури й історії стало однією з головних цілей дисидентського руху? – Яку головну мету, на ваш погляд, переслідували дисиденти у своїй діяльності?	інформаційна мовленнєва, інформаційна логічна
--	--	--	---	---

		2. Основні течії дисидентського руху 60-х років: 1. Самостійницька (національно-визвольний рух підпільних груп); 2. Національно-культурницька (рух «шістдесятників»). Обґрунтовували необхідність духовного і культурного відродження українського народу, його мови, традицій, правдивого висвітлення історичного минулого; 3. Правозахисна (вимагали дотримання конституції та законів, обстоювали ідеї гуманізму й демократії); 4. Релігійна (за свободу совісті і проти релігійних утисків) / інформаційна Основні форми діяльності Створення підпільних і легальних груп та організацій Проводили демонстрації і мітинги Розповсюдження нелегальних видань «самвидав» Надсилали петиції, скарги, заяви й «відкриті листи» до органів влади і міжнародних організацій Методи та форми боротьби дисидентів проти радянської влади: ▪ Ненасильницький опір — відмова підкорятися ідеологічним вимогам, відверта критика режиму. ▪ Самвидав — написання, переписування і поширення заборонених творів, статей, досліджень.	1. Назвіть основні течії дисидентського руху у 1960-х роках. (Делятинчук) 2. Поміркуйте, наскільки реально було протистояти тоталітарній системі за допомогою таких інструментів, як самвидав, відкриті листи чи культурний опір? (Пандусяк) 3. Групова робота. Розподіліть методи боротьби дисидентів на: інформаційні, правозахисні, культурні та громадські. Заповніть схему відповідно розділившись.	інформаційна логічна соціальна, інформаційна
--	--	--	---	--

		▪ Правозахисні звернення – подання заяв, скарг, відкритих листів до влади й міжнародних організацій. ▪ Культурний спротив – проведення літературних вечорів, дискусій, творчих зустрічей шістдесятників. ▪ Публічні акції протесту – демонстрації, мітинги (зокрема акція в кінотеатрі «Україна», 1965 р., також в грудні 1965 року І. Дзюба вислав протестного листа проти репресій щодо української інтелігенції на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста). ▪ Створення неформальних груп – об'єднання інтелігенції, молодіжні гуртки, підпільні ініціативи. ▪ Встановлення зв'язки із громадськими та правозахисними організаціями Європи і США. ▪ Створення клубів творчої молоді («Супутник» у Києві, «Пролісок» у Львові тощо). Радянська влада швидко відреагувала, розпочавши масштабні арешти всіх, хто висловлював незгоду. / інформаційна 3. З метою посилення ефективності боротьби з інакомислячими в 1961 р. були введені в дію нові карні кодекси СРСР і союзних республік. <u>Статті 61 («шкідництво») та 62 («антирадянська агітація та пропаганда»).</u> / інформаційна	 4. Коли були створені клуби творчої молоді «Супутник» і «Пролісок»? Назвіть їх головну мету. (Айб)	<i>хронологічна, логічна</i> <i>хронологічна</i>
--	--	---	---	--

		– У травні 1961 р. відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою. Л. Лук'яненка було засуджено до страти, згодом заміненої 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. Разом з Л. Лук'яненком були засуджені В. Луцьків, І.Кандиба та інші. – У 1961-1965 рр. проведено судові процеси проти активних членів дисидентських організацій. / <i>інформаційна</i> – 1961 р. – “Справа юристів”: черговий показовий процес проти української інтелігенції з метою залякати національно активні кола. – 1965–1966 рр. – перша хвиля масових арештів української інтелігенції: переслідування діячів культури, студентів, науковців; арешти відбувалися переважно за звинуваченнями в «антирадянській діяльності». / <i>інформаційна</i> – 1967 р. – “справа В'ячеслава Чорновола”: за випуск збірки «Лихо з розуму» засуджено до таборів. – 1970 р. – “справа Валентина Мороза”: ув'язнення за публіцистичні твори, що викривали політику русифікації. – Відповіддю на арешти стала стаття <i>І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»</i>, написана 1965 р., в якій автор проаналізував основні причини, що зумовили акції протесту української	1. Установіть хронологічну послідовність подій: (Процюк) ▪ перша хвиля масових арештів української інтелігенції; ▪ введення в дію нових карних кодексів СРСР і союзних республік; ▪ судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою та засудження Л. Лук'яненка; ▪ Г. Судові процеси проти активних членів дисидентських організацій; ▪ Г. Показовий процес «Справа юристів»; ▪ Д. Стаття Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». 2. Парна робота. Учні працюють у парах з фото постанови у справі В'ячеслава Чорновола (1967 р.). Ознайомившись із документом, пари мають виконати два короткі аналітичні завдання: ○ Визначте, які саме обвинувачення радянська влада висунула проти В. Чорновола. ○ Поясніть, чому ці дії влада могла вважати «антирадянськими» та яку мету переслідувало таке покарання.	<i>інформаційна, мовлення, громадянська</i>
--	--	--	---	--

		інтелігенції, засудив політику ігнорування національних прав українського народу, піддав критиці національну політику КПРС. / <i>інформаційна</i> Радянський режим у кінці 1950-х – 1960-х рр. послідовно нарощував репресивний тиск, поєднуючи масові арешти, тиск КДБ та посилення ідеологічного контролю над суспільством. / <i>інформаційна</i> 4. • Становище українських дисидентів у місцях позбавлення волі було вкрай важким: їх утримували в суворих умовах, піддавали моральному тиску, ізоляції та примусовій праці. Часто їм навмисно погіршували побутові умови, щоб зламати їхню волю та змусити відмовитися від переконань. • Політичних в'язнів садили «за конкретний злочин»: антирадянські тексти, релігія, організація гуртів. / <i>інформаційна</i> • 1960 р. – ліквідація ГУЛАГу, але табірна система продовжила існувати в новій формі. • Основні табори: Пермська область і Мордовія. Низькі норми харчування, погана їжа. заборона посилок: Примусова важка праця, часто всупереч стану здоров'я: Лише два листи на місяць.	 ПОСТАНОВА 24 липня 1967 року м.Львів. Прокурор Львівської області державний радник юстиції З класу АНТОНЕНКО, розглянувши матеріали справи, які надійшли від Прокурора Української РСР відносно ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича, який систематично займається виготовленням і розповсюдженням, в друкованій формі, творів в яких завідомо неправдиво вигадуються факти, що порочать радянський державний та громадський лад, та приймаючи до уваги, що в діях ЧОРНОВОЛА вбачаються ознаки злочину, передбаченого ст.187-1 КК УРСР, керуючись ст.ст.94,98 КПК УРСР, – ПОСТАНОВИВ: Порушити проти ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича кримінальну справу за ознаками ст.187-1 КК УРСР. Слідство по справі доручити створеному слідчому прокуратури Львівської області КРИКЛИЩУ. ПРОКУРОР ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЕРЖАВНИЙ РАДНИК ЮСТИЦІЇ З КЛАСУ <i>Б. Антоненко</i> Б.АНТОНЕНКО.	1. Поміркуйте, з яких причин радянські органи влади вважали українських інтелектуалів, точніше їх діяльність, загрозою і небезпекою для свого режиму? (Андрухович) <i>інформаційна, логічна</i>
--	--	---	---	--

Каральна психіатрія. Госпіталізація без суду, без можливості апеляції.

Перебуваючи в місцях утримання інакодумці застосовували різноманітні методи спротиву, а також підтримували одне одного. / **інформаційна**

Внутрішня солідарність табірних українців:

- Підтримка від колишніх членів ОУН і УПА.
- Моральне укріплення нової генерації дисидентів.
- Формування середовища взаємодопомоги й навчання.

«Табірна» інтелектуальна діяльність:

- Ведення «хронік» табору.
- Створення літературних творів, переписування й мікротекст.
- Розробка криптоконтейнерів для передачі рукописів.
- Освіта: читання, переклади, виписки, бібліотека. / **інформаційна**

Спротив табірній адміністрації:

- Відмова від роботи.
- Носіння власного одягу всупереч правилам.
- Колективні акції підтримки покараних.
- Постійне написання скарг, петицій, звернень.
- Апеляція до радянського законодавства як форма правового спротиву (хоча всі скарги – «відмовити»).

Взаємодія з міжнародними організаціями:

2. Робота з картою.

Покажіть на карті основні місця ув'язнення українських дисидентів: табірні комплекси Мордовії, Пермські табори, та інші локації, куди радянська влада відправляла політичних в'язнів.

просторова

**просторова,
інформаційна,
мовленнєва**

3. Позначте ці території та зробіть короткі висновки: чому саме віддалені регіони використовувалися для утримання дисидентів? (усі учні)

**інформаційна,
логічна**

		• Написання листів у Комісію з прав людини ООН (1969). • Викриття отруєнь, недоїдання, тиску в таборах. • Намагання розголосити становище політв'язнів. / <i>інформаційна</i> Голодовки як форма протесту: 1. Поширений індивідуальний спротив. 2. Мета: привернення уваги та моральний тиск. 3. Примусове годування через зонд після 5–10 днів. 4. Приклад: 48-денна голодовка В. Чорновола 1968 р. / <i>інформаційна</i> У таборах умови залишалися вкрай жорсткими: за найменший спротив дисидентів кидали до карцеру, під час голодувань їх силоміць годували, регулярно проводили обшуки й застосовували методи морального та фізичного тиску. / <i>інформаційна</i>	4. Виконайте онлайн-вправу (усі учні) https://learningapps.org/watch?v=pinyw97xk25 5. Як ви вважаєте, чому поєднання внутрішньої солідарності, інтелектуальної діяльності та форм правового й фізичного спротиву допомагало дисидентам зберегти свою гідність і продовжувати боротьбу навіть у найжорсткіших табірних умовах? (Семенюк)	<i>аксіологічна, мовлення</i>
6 хв	VI. Систематизація знань		«Історичне доміно» Учитель готує картки з датами, подіями та характеристиками (наприклад: «кінець 1950-х» – «поява шістдесятників»; «1965–1966 рр.» – «перша хвиля арештів»; «самвидав» – «поширення заборонених текстів»; «1970 рік» – «арешт Валентина Мороза»). Учні мають з'єднати картки у правильний ланцюжок подій. Перемагає команда, яка найшвидше складе повне «історичне доміно». Методичний прийом «Закінчи речення»:	<i>хронологічна, соціальна, мовлення</i>

			1. утиски і переслідування українського дисидентського руху, продемонстрували, що тоталітарний режим ... 2. дисидентський рух зміг розхитати ... 3. одним із методів самовираження інакодумців було поширення ... 4. каральні органи СРСР застосовували жорстокі форми репресій тому, що... 5. становище в якому перебували дисиденти в таборах і в'язницях свідчить про те, що... 6. стійкість Л. Лук'яненка і В. Мороза особисто для мене означає...	інформаційна, мовлення
3 хв	VII. Висновки	- Поява дисидентського руху була закономірною реакцією на обмеження прав і свобод у СРСР та посилення національно-культурного тиску на українців. Інтелігенція прагнула захистити мову, культуру й людську гідність, що й стало основою формування інакомислення у 1960-х роках. /інформаційна - Українські дисиденти обирали ненасильницькі, правозахисні та інтелектуальні форми опору, які підривали монополію влади на інформацію та ідеологію. Через самвидав, відкриті листи, ініціативні групи та публічні акції вони поширювали ідеї свободи та прав людини. /інформаційна - Радянська влада відповіла хвилею репресій: зміною кримінального законодавства, масовими		

		арештами та постійним тиском КДБ на активних діячів. Ці заходи мали на меті ізолювати лідерів руху, залякати суспільство та зупинити розвиток ідей національного й громадянського спротиву. <i>/інформаційна</i> - У таборах та тюрмах дисиденти зазнавали суворох умов утримання, психологічного і фізичного тиску та систематичних покарань. Попри це, багато хто з них не відмовився від своїх переконань, демонструючи незламність і силу духу, що стало важливим моральним прикладом для суспільства. <i>/інформаційна</i>		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		1. Створити презентацію з коротким ілюстративним описом біографії дисидентів, доля яких найбільше вразила. Даний вид роботи може бути виконаний на онлайн-платформі Canva. 2. Скласти хронологічну таблицю основних подій в історії дисидентського руху (період з кінця 1950-х до 1960-их рр.) і записати значення кожної з подій для розвитку національного руху.	